

Maria PAȘCALĂU
(Cercetător independent)

Memoria și reprezentările literare ale Holocaustului în comunism: literatura ca instrument de mistificare

Abstract: (*Memory and Literary Representations of the Holocaust in Communism: Literature as a Mystification Tool*) Under the communist regime, discussions about the Holocaust in Romania were banned. Instead, the Holocaust in Northern Transylvania, a region within the borders of Horthy Hungary between 1940 and 1944, was acknowledged. The Holocaust in Northern Transylvania is not only recognized but also condemned, serving as a point of comparison to highlight the so-called privileged fate of the Jews in the Old Kingdom and Southern Transylvania. Some information about the persecution plunders and massacres of Jews surfaced in the press and literature of the time, although under strict control from the communist authorities, who denied the genocide and only utilized it to promote party ideology. The present paper aims to identify works of fiction, memoirs, or writings with documentary characteristics that mention events related to the Holocaust in Romania during this time of crisis of truth and freedom of expression. Additionally, it examines how these writings served as tools of mystification, legitimizing the official discourse throughout various phases of the communist regime in Romania. Therefore, the purpose of this work is to raise awareness on the issues surrounding Holocaust literature published under the communist regime and to demonstrate how these writings reflect the crises of this period.

Keywords: *communist Romania, Holocaust, literature, memory, mystification.*

Rezumat: În comunism, discuțiile cu privire la Holocaustul din România au fost interzise. În schimb, a fost recunoscut Holocaustul din Transilvania de Nord, regiune aflată în perioada 1940-1944 în interiorul granițelor Ungariei horthiste. Holocaustul din Transilvania de Nord este nu numai recunoscut, ci și incriminat, fiind folosit ca termen de comparație pentru a sublinia așa-zisa soartă privilegiată a evreilor din Vechiul Regat și din Transilvania de Sud. Câteva informații despre persecuțiile, jafurile și masacrarea evreilor apar în presa și în literatura vremii, însă sub un control strict din partea autorităților comuniste care nu admit genocidul și doar în scopul de a fi folosite în campania de promovare a ideologiei de partid. Lucrarea de față își propune să identifice operele de ficțiune, cu caracter memorialistic sau documentar în care apar mențiuni referitoare la evenimente din cronologia Holocaustului în România în această perioadă de criză a adevărului și a libertății de exprimare. Mai mult, are în vedere aspectele prin care aceste scrieri devin un instrument de mistificare, ajungând să fie folosite pentru a legitima discursul oficial în diferitele perioade ale regimului comunist din România. Scopul acestei lucrări este, așadar, de a face cunoscută problematica referitoare la literatura despre Holocaust publicată în comunism, și, prin aceasta, de a arăta în ce măsură respectivele scrieri reflectă crizele acestei perioade.

Cuvinte-cheie: *Holocaust, literatură, memorie, mistificare, România comunistă.*

Introducere

În ceea ce privește memoria Holocaustului din România, politica regimului comunist autohton a fost una de ocultare. În cazurile în care au apărut în spațiul public

referințe la masacrarea evreilor din România și a altor categorii de populație, precum romii și minoritățile religioase nerecunoscute de stat, aceste informații au exclus ideea de genocid și au fost falsificate în scop propagandistic, tipurile de mistificare folosite în discursul comunist fiind, după cum se arată în *Raportul final*, distorsionarea, negarea și minimalizarea (2004, 339). Cadrele acestei memorii au fost stabilite de către autoritățile de stat și modificate în funcție de diferitele etape ale evoluției regimului comunist în România, de diferitele politici implementate în această perioadă. După cum arată Lucian Nastasă (2003, 33), practicile de obnubilare și mistificare a memoriei Holocaustului au dus, în comunism, la scăderea semnificativă a numărului de scrieri care să documenteze și să cerceteze acest subiect. Dacă imediat după război se insistă asupra publicării scrierilor documentar-testimoniale și a celor cu caracter memorialistic, reprezentările literare ale Holocaustului fiind considerate improprii¹, după 1948, dintre textele care se referă la evenimente din cronologia Holocaustului, ajung să fie tipărite în special scrierile de ficțiune, o manevră ideologică prin care adevărul istoric este eludat sau falsificat. În perioada comunismului, sunt publicate și o serie de texte memorialistice, cele mai multe referitoare la Holocaustul din Transilvania de Nord, texte care suferă la rândul lor alterări de natură ideologică, fie în momentul producerii, fie în momentul receptării, al ajungerii lor în spațiul public.

Intrarea României după război în sfera de influență a URSS a avut drept consecință imediată alinierea la politica dusă de Moscova (Nastasă 2003, 15). Până spre sfârșitul epocii Gheorghe Gheorghiu-Dej, comunismul e promovat ca o ideologie internaționalistă proletară, opusă naționalismului și, implicit, fascismului, identificat cu capitalismul vestic², ideologie care are ca principal obiectiv lupta de clasă (Florian 2011, 27). Atât prezentarea reducăționistă a fascismului, din care lipsește referirea la celelalte componente ale acestei ideologii, în special la cea antisemită, precum și promovarea conceptului de luptă de clasă de poziții egalitariste vor face ca evreii, după cum arată Lucian Nastasă, să fie ținta unui program concertat de ștergere a identității etnice și confesionale (2003, 33). În conformitate cu agenda propagandistică a comuniștilor, notează autorul citat, victimele Holocaustului au fost asimilate categoriei mai largi a „victimelor fascismului”, fără a se menționa, în general, apartenența la evreitate, precizarea grupului etnic din care făceau parte apărând doar într-un context

¹ Autorii primelor mărturii referitoare la Holocaust insistă asupra caracterului documentar și testimonial al scrierilor lor, în detrimentul celui literar, motivând că, în scrierile de ficțiune, adevărul factual nu este considerat întotdeauna esențial. În ceea ce privește posibilitatea reprezentării artistice a Holocaustului, în eseu *Cultural Criticism and Society*, publicat în volumul *Prisms [Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft. EA., 1955]* (Adorno 1983), Theodor W. Adorno contestă capacitatea umanismului și, implicit, a literaturii de a împiedica producerea unor catastrofe precum Holocaustul. Reconsideră însă aceste afirmații în lucrarea *Negative Dialectics [Negative Dialektik, 1966]* (Adorno 1973), în care recunoaște dreptul suferinței umane de a fi exprimată artistic. Posibilitatea ca literatura să poată reda ororile Holocaustului este negată și de Elie Wiesel, în eseu *The Holocaust as Literary Inspiration* (1977).

² Definiția fascismului ca formă de manifestare a politicilor imperialiste îi aparține lui Gheorghe Dimitrov, important activist al Cominternului. Această formulare rămâne, în linii mari, valabilă până la căderea regimurilor comuniste (*Raport final* 2004, 341).

negativ, în discuțiile referitoare la sioniști¹ sau la cei etichetați drept „dușmani de clasă” (2003, 32-33). Când discursul oficial se încarcă de conotații naționaliste, arată Victor Eskenasy, este precizată apartenența la o anumită categoria națională, victimele nazismului fiind identificate ca cetățeni români, maghiari etc. (1994, 182).

Falsificarea memoriei Holocaustului începe așadar încă de la instaurarea comunismului. Victoria URSS în Al Doilea Război Mondial a făcut ca regimul sovietic să impună, în țările din Europa de Est asupra cărora își exercită influența, propria versiune a istoriei recente, una incompletă și, de cele mai multe ori, departe de adevăr. După cum se arată în *Raport final*, această victorie este prezentată în termeni antagonici simpliști ca victoria comunismului asupra fascismului, comuniștii fiind stabiliți astfel drept unicii adversari ai fascismului și principalul grup supus persecuției din rândurile căruia s-au înregistrat victime, punct de vedere preluat de țările-satelit ale Moscovei (2004, 342). În versiunea comunistă a istoriei referitoare la Al Doilea Război Mondial, evreii ocupă un loc insignifiant, atât în ceea ce privește poziția în cadrul grupurilor-țintă ale fascismului, cât și ca număr de victime, referirile la antisemitism fiind extrem de rare, iar cele la genocid, trecute sub tăcere (Waldman, Chioveanu 2013, 453). Acest tip de demers vine, în special, în sprijinul implementării cu succes a ideologiei comuniste în rândul maselor care, în acest context, nu mai sunt găsite responsabile de propagarea antisemitismului și de complicitate tacită la persecutarea, spolierea și masacrarea evreilor în timpul dictaturii antonesciene. După cum se arată în *Raport Final*: „Moscova nu a adoptat un discurs acuzator în această privință, pentru a nu-și atrage ostilitatea populației din țările pe cale de a fi comunizate și pentru a canaliza sentimentul difuz de vinovăție al acestora în folos propriu.” (2004, 342). Prin urmare, tactica folosită de regimul comunist încă de la începuturi este trecerea sub tăcere a evenimentelor tragice care au avut drept consecință distrugerea comunităților evreiești din România, primele încercări de activare a memoriei Holocaustului, precum intenția de comemorare în 1945 a Pogromului de la Iași și difuzarea *Cărții negre* a lui Matatias Carp, fiind ținta unor tentative de suprimare (*Raport final* 2004, 342).

Linia oficială a partidului este urmată și de intelectualii și scriitorii cărora li se permitea să publice în această perioadă aflată sub imperativul urmăririi principiilor doctrinei realismului socialist. În rândurile comuniștilor a fost cooptată și o parte a intelectualității evreiești, căci, precizează Lucian Nastasă, „comunismul a oferit condițiile instituționale ale integrării” (2003, 28) în special celor care au fost dispuși să se conformeze directivelor puterii. În consecință, deși printre autorii evrei ai epocii se află martori și victime ale Holocaustului din România, scrierile lor în jurul acestui subiect nu pot fi considerate mărturii pe deplin credibile, deoarece fie sunt obligați să se supună convențiilor ideologice, fie le susțin din convingere.

La sfârșitul anilor '50 și începutul anilor '60, odată cu resuscitarea naționalismului în forma naționalismului comunist, în contextul tentativelor de ieșire din zona de influență a URSS, negaționismul selectiv, cu accent pe componenta sa

¹ Sioniștii sunt acuzați în 1948, printr-o rezoluție a PCR, de trădare și spionaj (Ioanid 2015, 50).

defectivă¹ devine elementul central al discursului comunist referitor la Holocaust. Este negată implicarea României în genocidul evreilor, situație care s-ar fi datorat absenței sentimentelor antisemite în rândul populației și, mai ales, protecției de care ar fi beneficiat comunitatea evreiască din partea mișcării muncitorești. Dacă au existat incidente soldate cu victime în rândurile evreilor, acestea ar fi fost cazuri izolate, cu un număr nu foarte însemnat de morți, evenimente de care ar fi fost responsabili în mare măsură germanii. Este recunoscut însă Holocaustul în Transilvania de Nord, acolo unde făptașii sunt indicați a fi naziștii și autoritățile horthiste.

Mitul cazului excepțional al României printre țările aliate Germaniei naziste este consolidat în timpul epocii Ceaușescu, perioadă în care naționalismul comunist este promovat într-o formă radicală. În cadrul acestei noi orientări ideologice, în discuțiile despre lupta comuniștilor cu fasciștii, atenția se mută, așa cum observă Ștefan Ionescu și Dana Mihăilescu, de la Germania nazistă la Ungaria horthistă, un demers menit să atragă atenția asupra destinului privilegiat al evreilor din Transilvania de Sud în comparație cu cel al evreilor din Transilvania de Nord, aflați în interiorul granițelor ungare după Dictatul de la Viena (2023, 128-129).

Odată cu Tezele din iulie 1971, momentul de înăsprire a regimului, Ceaușescu dă startul „revoluției culturale”, proces de redefinire ideologică a culturii naționale în sprijinul căruia resuscitează și reabilitează figuri importante ale naționalismului din perioada interbelică, printre care un loc important îl are Antonescu. Recuperată, după cum constată Felicia Waldman și Mihai Chioveanu, pentru a legitima noua direcție a regimului prin legarea acestuia de mai vechi deziderate naționale, figura lui Antonescu² este complet cosmetizată: fascismul cu latura lui antisemită este minimalizat și pus pe seama presiunilor politice externe ale vremii, este subliniată reușita lui de a se împotrivi implementării politicilor naziste în România, fiind înfățișat ca un erou care a reușit să împiedice trimiterea evreilor în camerele de gaze etc. (2013, 454). Concomitent cu „revoluția culturală”, autoritățile comuniste derulează, după cum precizează Randolph L. Braham, campania de „purificare a dosarului de război al țării”, o altă operațiune strategică prin care Antonescu este reabilitat (2002, 76). Ca o consecință a acestor reorientări ideologice, în această perioadă se înregistrează, după cum arată Victor Eskenasy, și unele tentative de disociere a lui Antonescu de Pogromul de la Iași, vina fiind aruncată asupra legionarilor, care ar fi acționat fără aprobarea conducătorului statului (1994, 186).

Așadar, în perioada comunistă, memoria Holocaustului este fie ocultată, fie distorsionată și folosită ca instrument de propagandă. În rarele cazuri în care se vorbește nu de „distrugerea evreilor din România” sau de deportarea lor în Transnistria, ci de

¹ În legătură cu tipurile de negaționism vehiculate în spațiul public românesc, a se vedea Michael Shafir, *Între negare și trivializare prin comparație: Negarea Holocaustului în țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est* (2002) și „Antisemitismul și negaționismul post-1989: clasificări, exemplificări”, în Anca Filipovici, Atilla Gidó, *Trecutul prezent. Evreii din România: istorie, memorie, reprezentare* (2018, 198-222), precum și capitolul *Distorsionarea, negarea și minimalizarea Holocaustului în România postbelică*, în *Raport final* (2004, 339-385).

² Referitor la reabilitarea lui Antonescu și falsificarea istorică a memoriei Holocaustului în comunism a se vedea și Eskenasy 1994.

„soarta evreilor din România” (Waldman, Chioveanu 2013, 454), se insistă, în special în anii '70-'80, asupra destinului lor privilegiat, ca urmare a protecției de care ar fi beneficiat din partea regimului antonescian. În și mai rarele cazuri în care sunt amintite anumite evenimente tragice soldate cu victime în rândul evreilor, vina o poartă, în mare măsură, opresorii naziști. În acest tip de discurs manipulator, este recunoscut Holocaustul în Transilvania de Nord și folosit ca termen de comparație pentru a scoate în evidență situația așa-zis favorabilă a evreilor aflați în interiorul granițelor românești, insistându-se asupra crimelor comise de regimul horthist, asupra lagărelor de exterminare naziste și a camerelor de gazare. Evident că literatura nu va ieși din liniile directoare ideologice și, mai mult, va reflecta schimbările de direcție ale diferitelor perioade ale regimului comunist.

Lucarea de față își propune să arate cum se reflectă acest tip de mistificare în jurnalele, memoriile și scrierile de ficțiune în care se fac referiri la evenimente din cronologia Holocaustului din România, scopul fiind, așadar, de a face cunoscută problematica Holocaustului în această perioadă¹ de criză a adevărului și a libertății de exprimare.

Anii „obsedantului deceniu”. Impunerea cadrului ideologic

În anii '50 ai epocii Gheorghiu-Dej, discuția despre genocidul evreilor din România este tabu. În ceea ce privește deportările și masacrele din Transnistria, în presa vremii apar unele informații în legătură cu acest subiect, însă nu cu scopul de a recunoaște implicarea României în exterminarea evreilor, a romilor și a unor minorități religioase, ci de a susține campania de manipulare ideologică derulată de partidul comunist, devenit acum Partidul Muncitoresc Român (PMR). În general, mărturiile sau referirile la deportările în Transnistria apar în presă în câteva contexte: când România se aliniază la programul pacifist derulat ostentativ de URSS după război, când e condamnat sionismul, când se insistă asupra prevederilor noii constituții² cu privire la egalitatea în drepturi a cetățenilor români, indiferent de originea etnică sau naționalitate și când este comemorat masacrul de la Râbnîța ca eveniment important din istoria luptei PCR împotriva fascismului. Toate acestea, în cadrul mai larg al discuțiilor impuse de propaganda de partid cu privire la ororile războiului în care a fost împinsă țara de dictatorul Antonescu, aliat al naziștilor, versus schimbările socio-economice și politice pozitive survenite în urma preluării puterii de către comuniști.

De cele mai multe ori, apelurile la pace lansate³ de supraviețuitorii deportărilor în Transnistria nu conțin, în afara numelor semnatarilor, indicii cu privire la originea etnică a acestora. Doar cu ocazia unor evenimente internaționale legate de asigurarea păcii și a securității în Europa, când România trebuie să susțină politica URSS în cadrul

¹ Pentru o cartografiere a reprezentărilor culturale ale Holocaustului în România după 1945, a se vedea Ionescu, Tucan 2025a și Ionescu, Tucan 2025b.

² Constituția Republicii Populare Române din 1952.

³ În articole precum *Cerem interzicerea armei atomice*, publicat în „Luptătorul” (1950), *Pentru pace și securitate colectivă* din „Zori noi” (Sonntag 1954) și *Nu pot uita* din „Scînteia tineretului” (Kirmayer 1954).

Războiului Rece, sunt publicate mărturii explicite¹ cu privire la persecuțiile și deportările evreilor în timpul regimului antonescian, mărturii care îi indică drept responsabili de crime și atrocități pe fasciști. Condamnarea de către PCR a sionismului la sfârșitul anilor '40 se va reflecta și în presa deceniului următor într-o serie de articole² în care se subliniază discrepanța morală și ideologică între evreii nevoiași trimiși în Transnistria și burghezia sionistă. În anii din jurul adoptării noii constituții, referirile³ la evenimente din cronologia Holocaustului, precum Pogromul de la București, Pogromul de la Iași, abuzurile și masacrarea evreilor, sunt permise doar pentru a demonstra că integrarea socio-economică și culturală a minorităților persecutate în regimul anterior a fost înfăptuită cu succes.

În contextul promovării intense a principiului constituțional al egalității între toți cetățenii, cu scopul de a sublinia caracterul „democratic” al noului regim, sunt permise și relatările cu privire la deportarea și masacrul romilor în Transnistria. Astfel că, în acești ani, subiectul deportării romilor în Transnistria este abordat nu numai în presă⁴, ci și în textele de ficțiune, de autori care nu au fost victime sau martori în Holocaust, dar care vor să se afirme prin cultivarea proletcultismului și a realismului socialist. Haralamb Zincă, unul dintre aceștia, arată în pur spirit doctrinar în povestirea *Țamblagiul Danilo*, inclusă în volumul *Urmele* (1954), cum viața tânărului Danilo Russe este schimbată radical de la persecuții și deportare în Transnistria, în timpul regimului antonescian, la acceptare fără rezerve și susținere în vederea urmăririi unei cariere muzicale, în regimul comunist. În povestirea *Între două linii*⁵, publicată în numerele 27, 28 și 29 din 1959 ale revistei „Tribuna”, Grigore Beuran, un alt scriitor din această categorie, folosește povestea tragică a unui lăutar rom și a familiei sale deportate în Transnistria pentru a ilustra comportamentul personajului principal, conceput a portretiza tipul de erou comunist în luptă cu fasciștii români, inumani și corupți.

Subiectul deportării romilor este folosit în același scop propagandistic și de Ioan Grigorescu în povestirea *Țiganiada 1942*. Inclus în volumul *Cinema Madagascar* (1957), acest text este menit să redea, alături de alte câteva schițe și povestiri, imaginea unei lumi rele, cea de dinaintea instaurării comunismului. Caracterul opriment și distructiv al acestei lumi este ilustrat în *Țiganiada 1942* prin povestea deportării lui

¹ A se vedea, spre exemplu, mărturia lui H. Trahtman, publicată cu titlul *Când norii fascismului acopereau cerul patriei noastre* în ziarul „Viața nouă” (Trahtman 1954), publicată cu ocazia *Conferinței țărilor europene cu privire la asigurarea păcii și a securității*, conferință ținută la Moscova în perioada 29 noiembrie-2 decembrie 1954.

² Precum *Sionismul – dușman al oricărui evreu cinstit*, semnat de Iosif Bercu în „Scânteia” (Bercu 1950) sau *Împotriva tratatelor dintre guvernul sionist Ben Gurion și guvernul neo-nazist Adenauer*, publicat în „Clopotul” (Schapira 1952).

³ Mențiuni ale persecuțiilor și ale crimelor „regimului fascist antonescian” împotriva evreilor se regăsesc, spre exemplu, în articolul propagandistic *În lumina faptelor* publicat de Iosif Bercu în „România liberă” (Bercu 1954).

⁴ În articole ca *Sfârșitul pribegiei* din „Scânteia” (1951), *Semnificația unui acoperiș* din „Munca” (Pantazi 1959) ș.a.

⁵ Inclusă în volumul *Ochi adânci*, publicat în 1962 la Editura pentru Literatură.

Dano Scripcaru, alături de ceilalți romi din mahalaua unui oraș petrolifer, a cărui populație periferică se zbate în cea mai cruntă mizerie.

Mențiunile cu privire la deportarea evreilor și a romilor rămân însă marginale în cadrul discursului oficial cu privire la abuzurile și crimele regimului antonescian în Transnistria. În versiunea regimului Gheorghiu-Dej, versiune care urma întocmai narațiunea sovietică explicativă asupra subiectului, deportații erau, în principal, comuniști, pedepsiți de regimul Antonescu pentru implicarea lor în lupta împotriva fascismului. Această variantă este prezentată publicului, de obicei, cu ocazia comemorării masacrului de la închisoarea Râbnița, din noaptea de 18 spre 19 martie 1944, masacru în care au pierit aproape toți deținuții, printre care se aflau, după cum precizează Ovidiu Creangă, 50-60 de comuniști evrei, deportați din România (2018b, 747).

În spațiul public, informații despre masacrul de la Râbnița apar, în special, în presa oficială a vremii. Aceste informații sunt însă prezentate trunchiat, în limitele trasate de ideologia anilor '50. Alterarea ideologică a memoriei masacrului de la Râbnița e vizibilă mai ales în două articole publicate în anul comemorării a zece ani de la tragedie, în ziarele „Scînteia” și „România liberă”¹, cele două mari publicații ale PCR. Unele dintre intervenții urmăresc ascunderea acelor aspecte care deranjează sau care contrazic interpretarea impusă de sovietici cu privire la istoria recentă. În acest sens, nu se precizează clar că Râbnița se afla în Transnistria, ci „pe pământ sovietic”, „pe malul stîng al Nistrului” (în articolul din „Scînteia”) (1954, 2), pe „porțiuni ale teritoriului sovietic cotopt de inamic” (în articolul din „România liberă”) (1954, 3). În cele două articole, nu se menționează nici că deportații comuniști erau toți evrei. Alte modificări sunt operate pentru a transforma masacrul de la Râbnița într-un moment marcant² din cronologia luptei comuniștilor împotriva fasciștilor, victimele masacrului fiind prezentate ca martiri ai revoluției comuniste, cu un trecut impecabil și cu o activitate propagandistică febrilă, chiar și în detenție.

Această modalitate de falsificare a datelor istorice în interes doctrinar se menține și în abordarea literară a subiectului Râbnița. Autorul care acceptă să spună povestea masacrului prin lentile ideologice este chiar unul dintre supraviețuitori, Matei Gall. După cum declară într-un interviu³ acordat Cosminei Gușu (2015), primele lui relatări despre experiența lichidării închisorii de la Râbnița ar fi fost incluse în romanul *Masacrul*, publicat în 1956. Însă cartea din 1956 nu constituie nici primul demers de a-

¹ *10 ani de la masacrul de la Rîbnița*, publicat în numărul 2922 din 17 martie 1954 al ziarului „Scînteia” și *10 ani de la asasinarea lui Lazăr Grîmberg și Bernath Andrei*, apărut în numărul 2940 din 17 martie 1954 al „României libere”. Folosim grafia „Scînteia” pentru denumirea generică și numerele din perioada octombrie 1940-ianuarie 1954, respectiv „Scînteia” pentru numerele publicate începând cu februarie 1954 (anul XXIII, nr. 2885-2908).

² Desemnarea oficială a masacrului de la Râbnița ca eveniment memorabil în istoria PCR are loc în 1959, odată cu publicarea unei scrisori a lui Gheorghiu-Dej (*15 ani de la masacrarea luptătorilor antifasciști în închisoarea de la Rîbnița. Scrisoarea tovarășului Gh. Gheorghiu-Dej trimisă din lagărul de la Tg. Jiu*) în numărul din 17 martie al ziarului „Scînteia”.

³ Disponibil la adresa <https://www.inshr-ew.ro/matei-gall-interviu/> (accesat la 11.11.2025).

și face cunoscută experiența și nici o relatare propriu-zisă, onestă ci, mai degrabă o încercare de rescriere a evenimentelor din perspectiva impusă de autoritățile comuniste.

Primele lui mărturii cu privire la masacrul de la Râbnița apar, de fapt, în 1944, în numerele 21 și 23 din septembrie ale ziarului „România liberă”, în contextul demarării proceselor criminalilor de război. În prima intervenție din „România liberă”, publicată cu titlul *Râbnița cimitirul luptătorilor pentru libertatea României. Supraviețuitorii cer dreptate!*, Matei Gall declară: „Aici la Râbnița ne aflam din octombrie 1943: eram 56 de deținuți politici evrei de la mai toate închisorile din țară și fusesem aduși la Râbnița din lagărul de internați politici de la Vapniarca.” (Gall 1944a, 3). Următoarea depoziție a lui Matei Gall în „România liberă”, publicată cu titlul *Asta n'o vom uita! Cine și cum a murit la Râbnița*, e făcută în scop propagandistic. Reluând principalele clișee ale retoricii PCR, în curs de ascensiune la putere, Matei Gall subliniază importanța activității deținuților comuniști în lupta pentru eliberare, dedicarea lor până la moarte cauzei comuniste și ideea că „toți au murit ca eroi” (Gall 1944b, 3).

Romanul *Masacrul* nu mai păstrează însă toate informațiile din declarațiile lui din 1944, ci urmează fidel directivele PCR din anii '50 cu privire la subiectul Râbnița, poziție făcută publică în presa vremii. După cum observă Ștefan Ionescu și Dana Mihăilescu, dacă în relatările lui din 1944 face precizări referitoare la identitatea evreiască a deținuților aduși la Vapniarca din România și la problema colaborării unor forțe militare ex-sovietice cu naziștii, în romanul din 1956, renunță la aceste mențiuni (2023, 125-126). În acest moment, perspectiva oficială asupra evenimentelor legate de cel de-Al Doilea Război Mondial se radicalizase, astfel că nu mai putea fi adusă în discuție originea etnică a deținuților, accentul fiind pus pe afilierea lor politică și pe calitatea lor de luptători antifasciști. În consecință, în spiritul politicii de eludare a identității etnice a victimelor nazismului, în roman, personajele care supraviețuiesc masacrului poartă numele Petre, Paul și Isac, deși într-un interviu¹ acordat lui Toma Roman Jr. (2009) pentru „Jurnalul Național” îi menționează pe deținuții evrei Henry Moszes, Pincu Fischbach și Walter Isac printre supraviețuitori². Existența lagărelor și a ghetourilor din Transnistria este menționată în trecere, fără să reiasă clar din vreun context identitatea etnică sau religioasă a prizonierilor și nici adevăratul motiv pentru care au fost deportați în acest loc, adică obsesia lui Antonescu de a realiza omogenitatea etno-culturală a națiunii eliminând elementele nedorite, în special, evreii. Din perspectiva personajelor romanului, politicile opresive ale regimului antonescian vizează „sute și mii de comuniști și antifasciști” (Gall 1956, 136), referirea la principala țintă a măsurilor criminale luate de autoritățile române în cel de-Al Doilea Război Mondial, populația evreiască, fiind evitată printr-o astfel de formulă.

¹ Disponibil la adresa <https://jurnalul.ro/special-jurnalul/am-stat-o-noapte-sub-cadavre-509003.html> (accesat la 11.11.2025).

² Mărturiile lui Pincu Fischbach și ale lui Walter Isac sunt incluse în volumul *Râbnița însângărată. Mărturii din acele zile. Cu o corespondență între supraviețuitori* (2024), volum editat de Mihaela Gligor și Ofelia Thirer.

Constrâns să urmeze versiunea sovieticilor cu privire la natura conflictelor care au stat la baza celui de-Al Doilea Război Mondial, dar și din obediență, fiind comunist convins la acea dată, Matei Gall nu pune accentul, în romanul său din 1956, pe calvarul prin care trec evreii din România și cei aflați în lagărele și ghetourile din Transnistria, pe persecuții și exterminări, ci pe „măreția luptei comuniștilor români” (Gall 1956, 135) împotriva fasciștilor. Prin urmare, își construiește personajele, după cum arată Ștefan Ionescu și Dana Mihăilescu, „ca eroi și martiri” (2023, 129), nu ca victime, respectând astfel și principiile realismului socialist, obligatorii în țările din blocul sovietic. Eroismul revoluționarilor comuniști este subliniat mai ales prin atitudinea lor din noaptea masacrului, atunci când, în fața morții iminente, deținuții se îmbrățișează și strigă sloganuri precum: „Trăiască armata roșie!”, „Pentru o Românie liberă!” (Gall 1956, 157), „Trăiască Partidul Comunist Român!” (Gall 1956, 158).

De regulă, în anii '50, anii „obsedantului deceniu”, autorii care aleg să scrie despre deportările în Transnistria evită să menționeze clar că deportații sunt evrei. În acest fel procedează, spre exemplu, Ieronim Șerbu, un scriitor de origine evreiască, în nuvela *Nunta în stepă*, publicată în 1955 la Editura de Stat pentru Literatură și Artă. Tema nuvelei se încadrează în repertoriul obligatoriu al anilor '50, urmărind așadar să „denunțe” crimele și jafurile comise de naziști și de antonescieni în cel de-Al Doilea Război Mondial și „să înfiereze” corupția și lăcomia burgheziei românești. Subiectul dezvoltă tema prin acțiunile celor două personaje negative, plutonierul-major Vasile Bozdoc, supraveghetorul unui lagăr din stepa Transnistriei, și colonelul Grigorcea, comandantul unității militare din zonă, ambii implicați în jefuirea deținuților și a populației locale. Deși, în nuvelă, se menționează cu precizie că lagărul se află în Transnistria, informațiile despre identitatea prizonierilor sunt vagi: „Lagărul era alcătuit din trei șoproane dărăpănate, întunecoase și mucedde, în care zăceau îngrămădiți câteva sute de oameni, bărbați, femei și copii” (Șerbu 1955, 10). În alt loc, în descrierea deținuților religioși sunt folosite unele clișee sugestive: „cu caftanele lor negre,” „cu zuluții mișcându-se în același ritm lin” (Șerbu 1955, 19). În planul general de idei al romanului, accentul nu cade însă pe victime, pe identitatea etnică a acestora, ci pe pedepsirea făptașilor de către partizanii locali, ale căror acțiuni eroice îi fac pe prizonieri permeabili la doctrina comunistă.

Nici în volumul de poezii *Bucurie* al Mariei Banuș, apărut în 1949, identitatea evreiască nu e problematizată explicit. Mai mult, nu reprezintă un element de referință central al poemelor care au ca temă războiul. Volumul *Bucurie*, grupat în două cicluri antagonice din punct de vedere tematic: *Cântec sub tancuri* și *Vânt de Martie*, respectă cu strictețe dogmele literaturii proletcultiste. Primul ciclu se încadrează în linia denunțării ororilor războiului fascist, cel de-al doilea, în elogierea, după cum se subliniază în „România liberă”, a „transformărilor revoluționare înfăptuite de clasa muncitoare sub conducerea Partidului” (Cosma 1949, 2). Deși unele poeme, precum *Vis cu Transnistria* și *Pogrom*, conțin în titlu referințe la deportarea și masacrarea evreilor, în text, identitatea evreiască nici nu este menționată, nici nu reiese clar din vreun alt context. Autoarea, de origine evreiască, dar dedicată cauzei comuniste, alege să creeze o imagine generală a suferinței și să indice drept victimă colectivă „marea

masă a poporului” (Cosma 1949, 2): „Pentru cine?/ Foamea, chinul, exodul./ Pentru cine pătimește norodul?” (*Teroare*) (Banuș 1949, 57).

Anii de „relaxare” a regimului comunist din România

Evreii sunt indicați în mod explicit ca victime ale fascismului în nuvela cu caracter memorialistic *Arderi* a lui Horia Panaitescu, nuvelă care apare în 1959, în perioada de tranziție spre anii de liberalizare a regimului, la Editura de Stat pentru Literatură și Artă. Însă dezvăluirea identității etnice a victimelor regimului antonescian nu reprezintă un pas în direcția adevărului, ci o altă tentativă de manipulare ideologică. *Arderi* spune la persoana I povestea devenirii personajului-narator, a transformării lui dintr-un copil de condiție modestă, crescut în mahalaua bucureșteană, într-un tânăr luptător comunist. Motivul acestei devenirii l-ar fi constituit contactul cu „teroarea fascistă” (Panaitescu 1959, 107-108), ilustrată în nuvelă cu relatări despre masacrarea evreilor în Pogromul de la București. Violențele și crimele împotriva evreilor din timpul Rebeliunii legionare sunt prezentate de autor ca o anticipare a „măcelului blestemat” (Panaitescu 1959, 100) în care Antonescu ar fi împins România împotriva voinței populației, referința la acest eveniment din cronologia Holocaustului având scopul de a ilumina dintr-o perspectivă ideologică împrejurările în care a avut loc angajarea sa și a colegilor de generație în lupta împotriva fascismului.

Povestea tânărului evreu salvat de colegii și de vecinii români în timpul Pogromului de la București relatată în *Arderi* e reluată sub forma unei narațiuni la persoana a III-a în nuvela *Unde ești, Eli?*, publicată în 1969 la Editura pentru Literatură. Nici din acest text nu lipsește, în mod evident, intenția tezistă, căci autorul urmărește să întărească anumite idei formulate de istoricii regimului, în luările de poziție oficiale cu privire la acest subiect:

„Legionarii s-au dedat, totodată, la **un adevărat dezmăț rasist**. Vechea politică de demagogie șovină, deșănțată dusă de legionari a căpătat în acele zile forme paroxistice. A fost comis un mare număr de asasinate împotriva populației evreiești. Cetățeni de naționalitate evreiască au fost târați la sediile legionare, maltratați bestial, apoi duși cu camioanele și împușcați în pădurea Jilava; alții au fost duși la abator și măcelăriți acolo, iar cadavrele lor atârinate în cîrligele pentru vite. **Aceste crime au stârnit condamnarea categorică, vehementă a poporului român, care și-a manifestat cu putere consternarea și revolta față de asemenea acte odioase, cu desăvârșire străine firii sale, vechilor sale tradiții de conviețuire frățească cu naționalitățile conlocuitoare.** Sunt cunoscute numeroase cazuri când oameni simpli au salvat viața unor cetățeni de naționalitate evreiască, acordându-le refugiu sau împotrivindu-se cu forța bandelor legionare, punându-le pe fugă.” [s.a.] (Fătu, Spălățelu 1971, 2).

În ambele nuvele, Horia Panaitescu ține să sublinieze opoziția flagrantă dintre faptele legionarilor și restul societății românești, care ar fi fost străină de aceste manifestări, o strategie menită să susțină perspectiva oficială asupra evenimentului, și anume: „**prăpastia dintre legionari și popor, care i-a privit întotdeauna pe aceștia**

ca pe o minoritate străină de aspirațiile și interesele sale, de factura sa psihică și morală” [s.a.] (Fătu, Spălățelu 1971, 2).

Dacă în anii '50, referirile explicite la evenimentele din cronologia Holocaustului, la persecuții și crime, precum și la identitatea evreiască a victimelor sunt extrem de rare, în perioada de relaxare a regimului comunist din România, cuprinsă între anii 1960 și 1971, în contextul demersurilor de denunțare a trecutului de exploatare și de crime, aceste mențiuni sunt permise cu condiția de a nu implica ideea de genocid. „Înfierarea” trecutului recent presupunea criticarea în termeni aspri a mareșalului Antonescu, considerat responsabil, alături de naziști, pentru jafurile și „barbariile” petrecute în timpul războiului, și a guvernului său, care ar fi acționat în slujba unor interese străine și în defavoarea poporului român. O atenție deosebită în cadrul acestei campanii de condamnare li se acordă legionarilor, etichetați, de obicei, drept trădători de țară, aflați în slujba Germaniei naziste.

Acest tip de nuanțare a opticii oficiale asupra evenimentelor legate de Al Doilea Război Mondial e vizibilă în romanul *Scrinul negru* al lui G. Călinescu. În acest volum publicat în 1960, dezvăluirea crimelor și a abuzurilor împotriva evreilor nu s-a aflat în planurile inițiale de concepere a romanului și nici nu a oferit, în final, o imagine completă, relevantă asupra Holocaustului, ambele aspecte fiind determinate de circumstanțele ideologice și politice ale vremii. După apariția în 1953 a romanului *Bietul Ioanide*, G. Călinescu este acuzat că nu se angajează hotărât în denunțarea vechiului regim și în exultarea celui nou instaurat. Cel mai des i se reproșează¹ că nu redă trecutul de luptă al comuniștilor, că nu surprinde esența fascismului și că nu face o critică adecvată mișcării legionare, pentru a-i evidenția caracterul „pogromist, diversionist”, Legiunea fiind una dintre organizațiile fasciste „de ucigași care, în timpul trecerii lor pe la guvern aveau să despice oameni și să-i atârne în hale la abatoare” și care „și-au presărat activitatea cu toate formele de bestalitate” (Iosifescu 1953, 3). La presiunea cenzorilor, G. Călinescu acceptă, pentru a putea fi publicat, să facă unele concesii în următorul roman, *Scrinul negru*² (Crețu 2015), încercând să rezolve reproșurile de natură ideologică făcute romanului *Bietul Ioanide*. În acest sens, pentru a răspunde cerințelor de a denunța fascismul în toate fațetele lui, în *Scrinul negru*, expune atât venalitatea societății aristocratico-burgheze autohtone, surprinsă în povestea lui Caty Zănoagă și a anturajului ei, cât și caracterul barbar al regimului nazist german și al celui antonescian, caracter pe care alege să-l illustreze prin atrocitățile comise împotriva evreilor în timpul Pogromului de la Iași, în masacrul de la Odesa și în perioada deportărilor în Transnistria. Nu se referă așadar printr-o formulă larg cuprinzătoare la antifasciști sau la cetățeni români ca victime ale acestor regimuri, ci, în mod specific, la evrei. În presa vremii, paginile în care G. Călinescu aduce în atenția publică crimele hitleriștilor și ale fasciștilor locali sunt considerate potrivite „a fi alăturate celor mai demascatoare pagini din alte literaturi în sfera cărora intră cel de-al doilea război mondial”, fiind apreciate pentru „autenticitatea documentară a faptelor și

¹ A se vedea, spre exemplu, cronica publicată de Silavian Iosifescu în „Contemporanul” (Iosifescu 1953) și cea a Verei Călin din „România liberă” (Călin 1954).

² Publicat la Editura de Stat pentru Literatură și Artă, în 1960.

a evenimentelor evocate” (Ivașcu 1960, 3). În realitate, nu se poate vorbi însă despre caracterul documentar al acestor pagini, deoarece lumina în care G. Călinescu prezintă evenimentele nu redă adevărată față a tragediei, complexitatea și amploarea sa. În cele mai multe dintre cazurile expuse în roman, Pogromul de la Iași, masacrul de la Odesa, lagărul din Transnistria, cei care înfăptuiesc crimele sunt germanii. În cazuri precum lichidarea unora dintre evrei pe parcursul deportării în scopul jafului sunt indicați drept făptași „centurionii” (legionarii), nu jandarmii români și populația locală. De jefuirea evreilor deportați în Transnistria se ocupă tot vechii membrii ai „Mișcării centurionale”, sprijiniți în acțiunile lor de reprezentanți de seamă ai burgheziei corupte, precum Remus Gavrilcea. Mai mult, nu se oferă o imagine completă a evenimentelor, ci sunt decupate anumite secvențe (în cazul Pogromului de la Iași, doar mitralierea evreilor de către germani pe străzile Iașului, în cazul Odesa, doar spânzurarea lor, tot de militarii germani) care au rolul de a susține punctul de vedere oficial. Deși afectată de denaturările ideologice, abordarea lui G. Călinescu are totuși meritul de a puncta o serie de evenimente importante din cronologia Holocaustului din România și de a-i identifica fără ocolișuri pe evrei ca victime ale politicilor și ale practicilor criminale implementate de regimurile naziste și fasciste. Mai mult, reprezintă un indicator cert al faptului că, în conștiința culturală românească, memoria Holocaustului persista la acea dată, însă era supusă unor tentative agresive de distorsionare.

În 1968, apare romanul *Porțile* de Veronica Porumbacu, o altă scriere care surprinde, dintr-o perspectivă limitată, situația evreimii române în anii Holocaustului. Autoare de identitate evreiască¹, o figură importantă a literaturii proletcultiste, cu un trecut de militantă ilegalistă, Veronica Porumbacu își asumă deschis, în acest prim roman autobiografic, originile etnice și reconstituie, în cadrele impuse de ideologia la care aderase, imaginea comunității evreiești din România, profund afectate de ascensiunea antisemitismului și de persecuțiile regimului antonescian. Acoperind perioada cuprinsă între vârsta primelor amintiri și 23 august 1944, acest volum face referire fără ocolișuri la legislația antisemită, respectiv la revizuirea cetățeniei, demers inițiat de guvernul Goga-Cuza și continuat pe perioada dictaturii carliste, la Decretul-lege din 8 august 1940 al Guvernului Gigurtu și la alte Decrete-lege cu caracter antievreiesc emise în timpul dictaturii antonesciene. Prin raportare la situația propriei familii și la cea a cunoscuților, arată cum au dus aceste măsuri la izolarea socio-economică a evreilor. Descrie în amănunt crimele legionarilor din timpul Pogromului de la București, când sunt jefuiți și tatăl ei este agresat, însă nu insistă asupra Pogromului de la Iași, în text existând doar o referire evazivă la „numărul victimelor din Iași” (Porumbacu 1968, 147). Cu toate că *Porțile* oferă o imagine destul de cuprinzătoare a antisemitismului din perioada de dinaintea și din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, imaginea nu este una completă. Aflată sub imperativul normelor ideologice comuniste, Veronica Porumbacu abordează cu precauție problema Holocaustului din România, evitând să dea detalii edificatoare în legătură cu implicarea autorităților

¹ Veronica Porumbacu este pseudonimul Veronicăi Schwefelberg, fiica lui Arnold Schwefelberg (Stanciu 2010), unul dintre liderii comunității evreiești, implicat activ în apărarea drepturilor evreilor și în sprijinul acestora în anii celui de-Al Doilea Război Mondial (Volovici 2010).

române în genocidul evreilor din Vechiul Regat și Transilvania de Sud, precum și a celor din Bucovina, Basarabia de Nord și Transnistria. Se referă de câteva ori la deportările în Transnistria, la lagărele înființate aici unde dispar fără urmă o parte dintre cunoscuții ei, însă nu îl indică responsabil de aceste crime pe Antonescu, pe care îl acuză în mod explicit doar de instaurarea unui regim de abuzuri și persecuții în țară. Mai mult, atunci când menționează convoaiele „decimate de nemți în Transnistria” (Porumbacu 1968, 137), lasă impresia că în spatele crimelor oribile petrecute pe acest teritoriu s-ar afla doar germanii. Scrie, în schimb, în termeni foarte clari despre genocidul evreilor în lagărele naziste, alimentând astfel negaționismul selectiv, o componentă definitorie a narațiunii explicative oficiale, menită să ascundă realitățile autohtone și să deplaseze atenția asupra Germaniei naziste și a colaboratorilor săi, alții decât România. De remarcat, în legătură cu romanul său, este că reușește totuși să ofere o imagine detaliată a vieții comunității evreiești bucureștene în anii prigoanei antisemite și informații relevante despre modul în care acest context a influențat opțiunea unora dintre evreii români pentru comunism.

Politica de distanțare față de Uniunea Sovietică va face posibilă apariția, în această perioadă, a unor scrieri precum povestirea cu caracter memorialistic a lui Mihai Novicov, *În Valea Sadului*¹, în care se menționează clar că, în septembrie 1942, din lagărul de la Târgu Jiu „fuseseră trimiși într-un lagăr din așa-numita «Transnistrie», la Vapniarka, internații politici evrei” (1960, 5). Tot în intervalul 1960-1971, în cadrul campaniei de condamnare a fascismului, sunt reluate referirile la deportarea romilor în scrieri precum romanul lui Mihail Sadoveanu, *Cântecul Mioarei*, publicat fragmentar² în 1961 în „Viața Românească” sau schița lui Ion Lăncrănjan, *În genunchi*, publicată în noiembrie 1967 în „Scînteia”.

Identitatea etnică a victimelor Holocaustului nu este însă precizată în toate scrierile publicate în această perioadă. Un exemplu în acest sens îl reprezintă de romanul *Șatra* al lui Zaharia Stancu, publicat în 1968 la Editura pentru Literatură. Deși în perioada postbelică Zaharia Stancu scrie o literatură angajată, deschizând, după cum arată Nicolae Manolescu, drumul realismului socialist cu romanul *Desculț* (2008, 949), în romanul *Șatra*, menționează același critic, orientarea lui s-ar fi schimbat: „Autorul n-a mai repetat eroarea de a transforma sugestia unui timp istoric în evenimente localizabile și interpretate tendențios, ca în istoriografia rolleriană³” (2008, 950). Romanul din 1968, conceput sub forma unei parabole a morții, spune povestea unei șatre evacuate pe timp de război de autorități înspre Răsărit, dincolo de un fluviu nenumit, într-un ținut arid și pustiu unde cei mai mulți dintre romii nomazi își găsesc sfârșitul. Precauțiile lui Zaharia Stancu nu sunt însă legate neapărat de folosirea în scop propagandistic a subiectului romanului său, ci, mai degrabă, de evitarea unor interpretări tendențioase care ar fi putut să-i aducă acuzații de deviere de la ideologia

¹ Publicată în numărul 12 din 1960 al revistei „Viața Românească”.

² Apare în volum în 1971, la Editura Cartea Românească.

³ Referire la lucrările lui Mihail Roller, academician comunist care a rescris istoria României din perspectivă stalinistă. A se vedea, spre exemplu, Roller 1947 și Roller 1952.

de partid și să reaprindă astfel un vechi conflict cu Nicolae Ceaușescu¹. În ciuda intențiilor autorului de a plasa acțiunea în afara unui timp istoric identificabil, receptarea romanului *Șatra* în publicațiile oficiale ale partidului urmărește, dimpotrivă, reperarea cu exactitate a circumstanțelor temporale care pot fi exploatate din punct de vedere ideologic. Astfel, în cronica romanului publicată în „Scînteia”, Valeriu Râpeanu afirmă: „Ne aflăm în timpul celui de-al doilea război mondial [sic!] când fascismul promova disprețul față de om, uciderea în masă.” (1969, 4), fără să precizeze însă locul deportării romilor, Transnistria.

Nici în piesa de teatru a lui F. Aderca, *Muzică de balet*², publicată în „Viața Românească” în 1971, anul comemorării a 30 de ani de la Rebeliunea legionară, nu există referiri sau indicații cu privire la identitatea evreiască a vreunora dintre personaje. În *Scurt istoric al piesei*, Marcel Aderca precizează însă că *Muzică de balet* a fost scrisă în februarie-aprilie 1941, ca urmare a reținerii și a torturării tatălui său, alături de alți evrei, în timpul Rebeliunii legionare (1971, 7). Piesa lui F. Aderca nu conține însă referiri explicite la Pogromul de la București, intenția autorului fiind, după cum precizează Marcel Aderca, de a expune mecanismele terorii, specifice regimurilor totalitare, mai ales celui nazist, și de „a ridica întâmplarea pe care a trăit-o pe un plan de generalitate (care exclude atât amintirea sentimentală și îngrozită, cât și răfuiala), încercând-o cu semnificațiile luptei omului pentru realizarea umanității sale” (1971, 8). Chiar dacă își așază piesa sub umbrela umanitarismului sub care se situase și doctrina comunistă, *Muzică de balet* este scoasă în 1945 din repertoriul Teatrului Național din București, după doar câteva repetiții (1971, 8). Abia în 1971, când atacurile la adresa fascismului încep să se direcționeze cu precădere la adresa legionarilor, ajunge la public, doar la cel cititor însă. Autoritățile permit menționarea abuzurilor și a crimelor comise împotriva populației evreiești în timpul Rebeliunii legionare nu cu intenția de a recunoaște Holocaustul din România, ci pentru a evidenția așa-zisul „merit istoric” al PCR care s-ar fi „ridicat cu putere împotriva dezmățului fascist din zilele rebeliunii” [s.a.] (Fătu, Spălățelu 1971, 2).

Anii de radicalizare a comunismului naționalist

În perioada 1971-1989, o perioadă de revenire la politica de rigiditate dogmatică, subiectele despre evenimentele din cronologia Holocaustului nu sunt închise, ci supuse unui control strict. După război, sunt publicate în afara țării o serie de studii³ în care se arată responsabilitatea autorităților române în exterminarea evreilor din țară, din

¹ La baza acestui conflict ar fi stat activitatea lui Stancu în calitate de agent al Siguranței. Pentru detalii legate de această situație, a se vedea articolul lui Florin Mihai, *Cerberul Ceaușescu contra lui Zaharia Stancu, „agentul Siguranței”* (Mihai 2012).

² Este inclusă în volumul *Teatru* (Aderca 1974).

³ A se vedea, spre exemplu, Alexander Dallin, *Odessa, 1941-1944* (1957), Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (1961), Julius S. Fisher, *Transnistria* (1969), Dora Litani, articolul *The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Rumanian Documents* (1967) și volumul *Transnistria* (1981), Jean Ancel, *Documents concerning the fate of Romanian Jewry during the Holocaust* (1986), Ion C. Butnaru, *Holocaustul uitat* (1985).

teritoriile recucerite și din Transnistria, discuțiile pe această temă luând amploare la nivel internațional în anii '80. Prin urmare, regimul comunist ceaușist încearcă să contracareze acuzația de implicare activă a României în Holocaust printr-o serie de versiuni proprii făcute publice nu numai prin intermediul Institutului de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă CC al PCR, ci și prin mijloacele de transmitere către mase a ideologiei, prin organele de presă ale partidului.

Într-o astfel de publicație, revista „Era Socialistă”, apare articolul *Un episod tragic din perioada dictaturii militaro-fasciste*, articol referitor la „pogromul de la Iași, săvârșit în zilele de 29-30 iunie 1941 de trupe naziste și elemente legionare împotriva forțelor democratice, antifasciste și, în mod deosebit, împotriva populației evreiești, masacru în cursul căruia au fost asasinate peste 3000 de persoane” (Badea 1981, 38). În legătură cu Pogromul de la Iași, tendința este, așadar de a disculpa regimul antonescian și de a-i indica exclusiv pe germani și pe legionari drept făptuitori, iar pe antifasciști drept victime, dintre care evreii ar reprezenta o categorie subsecventă. Mai mult, numărul de „persoane” asasinate este cu mult diminuat. Subliniind rolul de lider al PCR în lupta împotriva fascismului, articolul condamnă „politicile inumane, antinaționale, de asuprire a evreilor” și „practica deportării evreilor în Transnistria” (Badea 1981, 39), în contextul unor „manifestări fâțișe de terorism de dreapta, de neofascism” în unele țări din Occident (Badea 1981, 39).

Cu supratitlul *Nedezmințita omenie românească rostindu-se în vremuri de restriște*, sunt publicate în „Almanah Flacăra” trei articole menite să „clarifice” din perspectivă oficială „problema evreiască și poziția României și a românilor față de prigoana rasială dezlănțuită de hitlerism”, deoarece „această problemă a fost și mai este, nu o dată, tratată în mare, fără un discernământ necesar în privința împărțirii răspunderilor și a descrierii și definirii exacte a actelor de atitudine, socială, politică și umană consumate în epocă” (1982, 306). Primul¹ dintre aceste trei articole, intitulat *Situația evreilor din România în anii regimului antonescian*, este semnat de Aurică Simion, cercetător științific la Institutului de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă CC al PCR. Scopul acestui articol este de a susține poziția negaționistă a regimului Ceaușescu în privința Holocaustului, poziție reiterată în partea introductivă: „Singura țară din Europa cotropită sau dominată de naziști în care nu s-a aplicat «soluția finală» împotriva evreilor a fost România.” [s.a.] (1982, 306). Pentru a susține această teză, A. Simion prezintă principalele momente care au afectat situația evreilor în perioada regimului Antonescu, însoțind această prezentare de explicații în conformitate cu punctul de vedere al autorităților politice. Este recunoscută, în mare, politica antisemită, discriminatorie a regimului Antonescu, însă atunci când aduce în discuție evenimentele în timpul cărora evreii sunt masacrați, adevărul istoric este serios distorsionat.

¹ Al doilea articol, publicat de Oliver Lustig cu titlul *Datoria sacră a celui care a fost martor ocular al crimelor naziste* este un articol în care autorul susține că, în comparație cu țările care și-au trimis evreii în lagărele naziste, în România nu se poate vorbi de genocid. În cel de-al treilea, *Amintiri de la Barașeum*, Nicolae Minei susține că supraviețuirea teatrului Barașeum s-ar fi datorat sprijinului acordat de publicul român.

În cazul Pogromului de la București, evreii uciși sunt prezentați ca cele 118 victime „dintre cei 236 de cetățeni care și-au pierdut viața în timpul rebeliunii” (Simion 1982, 307). În ceea ce privește Pogromul de la Iași, A. Simion ia ca reper explicațiile date de Aurel Karetcki și Maria Covaci în volumul *Zile însângerate la Iași. 28-30 iunie 1941*, apărut la Editura Politică în 1978. Astfel, autoritățile militare germane care ar fi preluat controlul asupra orașului ar fi organizat masacrul de la Iași, ca parte a unui plan mai extins de exterminare a evreilor, plan derulat de Hitler în acea vară și în alte orașe europene (Kovno, Riga, Tallin), precum și în Galiția de Est. Alături de militarii germani, printre autori s-ar fi aflat legionari și soldați români aflați în trecere prin oraș, precum și civili catalogați drept „derbedei”. Autoritățile civile române, împiedicate de germani să intervină, ar fi reușit totuși să salveze viața unui număr însemnat de evrei. La salvarea evreilor ar fi participat și populația orașului. Potrivit acestei versiuni, Antonescu nu numai că nu ar fi fost implicat sub nici formă, ci, mai mult, ar fi luat măsuri de restabilire a ordinii și de pedepsire a autorilor români.

Deportările în Transnistria sunt prezentate în cadrul mai larg al „politicii guvernului antonescian de reprimare a partidului comunist și a celorlalte forțe democratice precum și de pedepsire aspră a tuturor celor care încălcau legislația economică excepțională a statului din vreme de război” (Simion 1982, 310), politică pusă în practică prin internarea, inițial în lagărele din țară, apoi, la sfârșitul anului 1941, în cele „înființate pe teritoriul sovietic, dincolo de Nistru (Grosulovo, Rîbnița, Vapniarka, Berezovka)” (Simion 1982, 310). Se precizează că în lagărele de dincolo de Nistru au fost trimiși doar „deținuți *politici* și *nepolitici* de naționalitate evreiască” [s.a.], deținuți care „au fost supuși unui regim deosebit de dur (hrană insuficientă, izolare aproape totală de familie și de societate etc.), dar „fără a se urmări exterminarea fizică a celor internați” (Simion 1982, 310). Moartea „unui număr dintre evreii deportați în Transnistria” (Simion 1982, 310), fără a se preciza cu exactitate care este acest număr, e pusă pe seama unor derapaje ale autorităților în teritoriu și ale actelor criminale săvârșite la Rîbnița de naziști și colaboraționiști.

Autorul articolului ține să sublinieze ideea că, deși politica guvernului Antonescu față de evrei este condamnabilă, „exclusea genocidul” (Simion 1982, 310). Antonescu nu numai că nu este găsit direct responsabil de exterminarea evreilor în Transnistria, mai mult, s-ar fi împotrivit cererilor germanilor de a-i deporta pe evreii din România în lagărele naziste. Cazul excepțional al României printre celelalte state europene „ocupate sau dominate de naziști” (Simion 1982, 306) s-ar datora nu numai autorităților române, ci mai ales cetățenilor români care au refuzat să acorde sprijin germanilor în organizarea și punerea în aplicare a planului de exterminare a evreilor. În plus, o serie de figuri emblematice ale mediului politic și cultural ar fi intervenit în sprijinul cetățenilor evrei. În prima linie a apărării evreilor de intenția naziștilor de a-i extermina s-ar fi aflat, bineînțeles, PCR, care, după răsturnarea guvernului Antonescu, ar fi luat toate măsurile pentru a fi „reintegrați în totalitatea drepturilor lor civile” (Simion 1982, 311).

La aceste interpretări de natură ideologico-politică sunt obligați să se raporteze toți autorii de memorii sau ficțiune care abordează în această perioadă subiecte legate de memoria Holocaustului. Relatările despre Transnistria sunt, în general, limitate la

deportările în lagărele Vapniarca, Grosulovo și Râbnița, accentul rămânând așadar pe persecuțiile de natură politică, pe activitatea propagandistică și de combatere a fascismului a deținuților comuniști, despre care, de obicei, nu se precizează că sunt evrei. Un exemplu în acest sens îl constituie volumul *Evadarea* de Dumitru Ivanovici și Alexandru Guțan, publicat în 1974 la Editura Eminescu, carte considerată în *Analele de Istorie* ca fiind „preponderent memorialistică, documentară și autobiografică” (Rauș 1975, 181). *Evadarea*, prin evocările din trecutul lui Dumitru Jenaru, fost militant ilegalist închis în lagărul de la Târgu Jiu, se arată în aceeași publicație, „reconstituie episoade din lupta comuniștilor și antifasciștilor, represuniile și sacrificiile pe care le-au avut a îndura” (Rauș 1975, 181). Unele dintre aceste episoade se referă la trimiterea deținuților politici evrei în lagărele de la Vapniarca, Grosulovo și Râbnița. Însă în *Evadarea* nu apar mențiuni clare cu privire la identitatea etnică a celor transferați în lagărele din Transnistria, doar câteva aluzii la „groaznicele măceluri ale ostaticilor” (Ivanovici, Guțan 1974, 88) explicate prin faptul că: „Exterminarea fizică se exercita ca un sistem gândit, teoretizat, ridicat la rang de ideologie, sprijinit de pseudoștiința rasismului și a altor schisme” (Ivanovici, Guțan 1974, 89). Despre un astfel de măcel, cel din martie 1944, de la Râbnița, relatează unul dintre deținuții de la Grosulovo întors în lagărul de la Târgu Jiu ca urmare a înaintării armatei ruse spre vest, însă consemnarea relatării acestuia nu iese cu nimic din versiunea standard asupra subiectului. Un alt exemplu de încadrare strictă în limitele ideologice ale timpului îl reprezintă episodul intitulat *Sabin Motora, un om între oameni*, inclus în volumul de memorii *Vremuri, oameni...* (1980) al lui Ștefan Voicu¹, un jurnalist de origine evreiască, născut Aurel Rotenberg. Închis în lagărul de la Târgu Jiu pentru activitate comunistă, este deportat împreună cu ceilalți deținuți evrei în toamna anului 1942 în Transnistria. Despre lotul din care a făcut parte, Ștefan Voicu declară că era un grup de „deținuți antifasciști” (1980, 169), fără să facă precizarea că era compus numai din evrei. Episodul referitor la Sabin Motora, comandantul lagărelor de la Vapniarka și Grosulovo, este scris cu ocazia morții acestuia, pentru a-i aduce un elogiu, după cum ține să precizeze autorul, celui care și-a riscat cariera și viața trimițându-i în țară pe deținuții din lagărul de la Grosulovo, în momentul retragerii trupelor române și germane din Transnistria. Rememorările lui Voicu referitoare la Transnistria evidențiază așadar două aspecte ale discursului oficial: angajarea până la ultima consecință a militanților ilegaliști în slujba cauzei comuniste și „nedezmînțita omenie românească”, întruchipată în Sabin Motora, cel care pentru faptele sale va primi mai târziu titlul de „drept între popoare”, dar care reprezintă o excepție în contextul războiului, nu o regulă așa cum se insinuează.

Referiri explicite la deportarea în Transnistria a evreilor din România apar în volumul *Sub camuflaj. Jurnal 1943-1944* al Mariei Banuș. În acest jurnal publicat în anul 1978, la Editura Cartea Românească, sunt menționate fugitiv și deportările din Basarabia și Bucovina de Nord. Deși insistă asupra ideii că în special evreii găsiți vinovați de activitate comunistă sunt deportați, Maria Banuș reușește totuși să transmită, printre rânduri, ideea că orice evreu, în urma unor pretinse învinuiri, putea fi trimis în Transnistria. Despre cine îi trimite pe evrei în Transnistria, scrie însă la modul

¹ Redactor-șef la revista „Lupta de clasă”, devenită, din septembrie 1972, „Era socialistă”.

impersonal, evitând să-l învinuiască în mod clar pe Antonescu: „puteam fi ridicăți oricând” (1978, 48), „s-a dat ordin să fie deportați bărbații și tinerii de sex masculin, împreună cu familiile lor” (1978, 91). Spre deosebire de ce s-a publicat până în acel moment despre Transnistria, jurnalul ei include mărturii ale unor supraviețuitori ai deportărilor din care reiese implicarea colaboratorilor ucraineni și a populației locale în agresarea, jefuirea și asasinarea evreilor. Tot în aceste mărturii se fac referiri la condițiile inumane din locurile de deportare și la masacre din alte lagăre decât cel de la Râbnița, respectiv la masacrele din lagărele din județul Goltă. În cazul lagărului de la Bogdanovka este indicată o cifră de 48.000 de morți, cifră confirmată în *Encyclopedia of Camps and Ghettos III* (Creangă 2018a, 811). Deși se vrea, în principal, o dare de seamă referitoare la perioada în care autoarea a activat în ilegalitate, jurnalul ei oferă detalii semnificative, în limitele permise, desigur, cu privire la viața comunității evreiești din ultimii ani ai guvernării Antonescu, comunitate profund afectată de continuarea românizării și de teama unor noi deportări.

Decizia Mariei Banuș de a nu arăta în mod clar responsabilitatea autorităților române pentru soarta evreilor în cel de-Al Doilea Război Mondial, precum și opțiunea Veronicăi Porumbacu de a se referi explicit, în *Voce și Val* (1976), cel de-al doilea roman autobiografic al ei, doar la „Holocaustul nazist” sunt explicabile prin inițiativele de reabilitarea parțială a lui Antonescu, inițiative care se derulau atât în cadrul „campaniei de albire a istoriei” (Braham 2002, 76), cât și în contextul procesului de consolidare a naționalismului comunist. După cum sesizează Lucian Boia, reabilitarea lui Antonescu începe în anumite zone ale mediilor culturale, odată cu apariția în 1975 a romanului *Delirul* de Marin Preda (1997, 76). Cosmetizarea figurii mareșalului, pe care Marin Preda îl prezintă în acest volum ca pe un om de stat dedicat în întregime intereselor României, optând pentru alianța cu Axa doar ca urmare a circumstanțelor nefavorabile soldate cu pierderi teritoriale, antisemit, dar nu criminal, are loc în cadrul tendinței vizibile la nivel oficial de reabilitare a figurilor reprezentative pentru tradiția naționalistă românească.

Startul procesului de reabilitare a mareșalului Antonescu îl dă, de fapt, după cum sesizează Randolph L. Braham, Nicolae Ceaușescu într-o declarație¹ politică din 1975, discurs în care devine vizibilă intenția de „a face curățenie în dosarele istorice ale perioadei de război în România” (2002, 76). Făcută cu ocazia aniversării a treizeci de ani de la victoria asupra Germaniei naziste, declarația face referire, fără să-i menționeze pe evrei, la „pogromuri și deportări” (1975, 569), la „peste 2000 de persoane” masacrate în timpul „pogromului împotriva forțelor antifasciste” de la Iași și la „circa 50 000 de cetățeni ai țării noastre” internați în „ghetourile și lagărele create pe teritoriul sovietic vremelnice ocupat” (1975, 570). Informația falsificată prin minimalizarea numărului de victime evreiești din timpul dictaturii antonesciene apare, în discursul lui Ceaușescu, în contrast cu cei „aproape 170 000 de cetățeni din Ardealul de nord” trimiși fie la muncă forțată în Germania, fie în lagăre, dintre care „peste 100.000 au fost uciși” (1975, 570). Recurge astfel la o strategie menită să cosmetizeze

¹ Inclusă în volumul 11 al culegerii de rapoarte, cuvântări și discursuri ale lui Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*. A se vedea Ceaușescu 1975, 567-576.

imaginea României prin comparație cu un exemplu negativ, cel al Ungariei horthiste, beneficiara „rușinosului Dictat de la Viena” (1975, 568).

E posibil ca disculparea lui Antonescu în ceea ce privește anumite aspecte ale politicii regimului său, precum și obiceiul de a transforma în propagandă de partid orice referire la abuzurile și crimele comise împotriva evreilor să-i determine pe unii autori să evite abordarea directă a unor astfel de subiecte. În acest fel procedează, spre exemplu, Norman Manea în volumul de povestiri *Octombrie, ora opt*, publicat în 1981 la Editura Dacia din Cluj-Napoca. O parte dintre aceste povestiri sunt narațiuni cu un caracter autobiografic în care revine obsesiv la acel timp al copilăriei când a fost deportat împreună cu toată familia în Transnistria (*Premize pentru Maria, Puloverul, Moartea, Puteam fi patru, Ghebele decolorate, Ceaiul lui Proust, Pisica, Marină cu păsări*). Cele mai multe dintre celelalte narațiuni reiau fie mai accentuat, fie în surdina motivul traumei care i-a deturnat în mod inexorabil existența. În niciuna dintre aceste scrieri nu se referă explicit la Transnistria, ci folosește termeni vagi precum „teritoriile ocupate” (1981, 11) sau „în ținuturi” (1981, 68). Nu menționează clar nici originea etnică a deportaților, pentru a se referi la aceasta reproducând întocmai clișeele cu care erau etichetați evreii în timpul regimul dictatorial antonescian: „trădători străini păgâni păduchioși, care trebuiau stârpiți fără milă, întru sănătatea prosperitatea puritatea neamului țării credinței” (1981, 11). Relatările despre transportul în vagoane de vite către aceste „ținuturi”, foamea și frigul îndurate aici, epidemia de tifos, masacrele, „stepa în flăcări” (1981, 11), munca tatălui plătită cu un sfert de pâine pe zi, munca mamei în „satele străine din jur” (1981, 22), abuzurile „autorităților de ocupație” (1981, 215) etc. sunt însă suficient de elocvente pentru a identifica subiectul la care se referă.

În condițiile în care subiectul Transnistria era supus unei agresive ideologizări, Norman Manea construiește în volumul *Octombrie, ora opt* un discurs critic la adresa acestei tendințe, mascat însă atât printr-o formulare atipică, ambiguă, precum și prin așezarea acestuia în linia discuțiilor, permise în acești ani, despre dogmatismul stalinist al anilor '50, respectiv despre abuzurile, tabuurile și absurditățile „obsedantului deceniu”, tematică pe care o abordează ostentativ în povestirea centrală a volumului, *Biografia robot*. Tentativa lui de aducere în spațiul public a unei perspective personale asupra subiectului Transnistria nu trece însă neobservată în rândurile susținătorilor comunismului naționalist. Încep astfel atacurile la adresa lui Norman Manea, cel mai virulent fiind cel publicat în revista *Săptămîna* de Corneliu Vadim Tudor care îl acuză că, relatând despre cazul Mariei, doica familiei, judecată pentru a-i fi ajutat în perioada deportării, face o „afirmație primejdioasă din care reiese că românii s-ar fi purtat bestial cu fii celorlalte naționalități” (1982, 3). Viziunea critică a lui Norman Manea asupra dogmatismului din anii '50, ironizat prin aceeași modalitate de reiterare a clișeele, e considerată de Vadim Tudor drept luare în derâdere a „epocii de început a construcției socialismului din România” (1982, 3). În plus, e învinuit și de persiflarea ideilor centrale ale ideologiei comuniste. Toate acestea ar fi demonstrat, în opinia lui Vadim Tudor, că Norman Manea nu este un comunist, un revoluționar adevărat (1982, 7).

Atacul împotriva sa are ca substrat, de fapt, publicarea în numărul 12 din 1981 al revistei „Familia” a unui interviu¹ pe care i-l acordă lui Gheorghe Grigurcu, interviu în care își exprimă dezacordul în legătură cu radicalizarea orientării naționaliste și antisemite a unor publicații centrale. Într-una dintre aceste publicații, revista „Flacăra”, este acuzat de Alexandru Andrițoiu, redactorul șef al revistei „Familia” în absența din țară a căruia fusese publicat interviul acordat lui Gheorghe Grigurcu, de „alunecări spre cosmopolitism², lovind involuntar în spiritul național al literaturii, și chiar denigrând acest spirit” (Purcaru, Andrițoiu 1982, 23).

Deși voalate, tentativele lui Norman Manea de a aduce în discuție, dintr-un punct de vedere personal, problematica Holocaustului în România sunt imediat reperate și virulent atacate, căci, în plină epocă de consolidare a naționalismului și de reabilitare a lui Ion Antonescu, devierile de la punctul de vedere oficial, eminentemente negaționist, nu sunt permise. În noua narațiune explicativă, sunt recunoscute deportările și crimele comise împotriva evreilor din Bucovina și Basarabia, însă genocidul, după cum arată Randolph L. Braham, este negat cu vehemență în „campania de albire a istoriei”, campanie în care datele istorice sunt falsificate pentru a atinge anumite obiective ale politicilor interne și externe:

„Pe plan intern se urmărea ca treptat să se realizeze, printre altele, reabilitarea mareșalului Ion Antonescu, dictatorul pronazist din timpul războiului, și purificarea dosarului de război al țării. În sfera politicii externe, se urmărea, îmbunătățirea imaginii României în străinătate, opunând comportamentul autointitulat «umanitar» al României față de evrei în perioada războiului, barbariei germanilor și, în special, celei a Ungariei – considerată inamicul tradițional al românilor.” (2002, 76).

Holocaustul din Transilvania de Nord

În comunism, Holocaustul din Transilvania de Nord este folosit, așadar, ca termen de comparație cu conotații negative în discursul negaționist, având rolul de a evidenția atitudinea așa-zis protectivă față de evrei a României în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial. Unul dintre artizanii acestei formule a fost Oliver Lustig, supraviețuitor al deportării în lagărele naziste, ofițer în Armata Română, doctor în istorie și economie politică, jurnalist și scriitor. În calitate de scriitor, publică o serie de volume de memorii³, de ficțiune⁴ și cu caracter documentar⁵, toate având ca subiect Holocaustul. În aceste volume, integrează în diferite variante, în funcție de perioada de apariție, clișeele comuniste cu privire la subiectul despre care scrie: principalele ținte

¹ Publicat cu titlul *Scriitorul – acea dreaptă conștiință în care semenii săi să poată crede*.

² În comunism, antisemitismul nu dispare, ci, după cum arată Randolph L. Braham, este „camuflat sub masca antic cosmopolitismului și a antisionismului” (2002, 75).

³ *Însemnări din preajma crematoriului* (Lustig 1957), *Însemnări din preajma crematoriului II* (Lustig 1958), *Din umbra crematoriului* (Lustig 1960), *Atunci...acolo, la Auschwitz* (Lustig 1977).

⁴ *Destin blestemat* (Lustig 1980), *Scrisori de dragoste spânzurate* (Lustig 1985a), *Martorii n-au dreptul să tacă* (Lustig 1986), *Jurnal însângerat* (Lustig 1987a).

⁵ *Dicționar de lagăr* (Lustig 1982a).

ale exterminărilor nu ar fi fost neapărat evreii, ci oamenii muncii care s-ar fi împotrivit noii ordini impuse de Hitler, cauza acestui așa-numit în epocă Holocaust uman ar fi constituit-o politicile imperialiste fasciste susținute de marile companii germane, comuniștii ar fi reprezentat singura soluție salvatoare în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial și în perioada care a urmat conflagrației ș.a. Mai mult, în cele patru volume de memorii, care nu sunt altceva decât rescrieri adaptate la contextul politic ale aceluiași text de bază, insistă asupra vinei Ungariei în deportarea evreilor din Transilvania de Nord într-o manieră menită să susțină politica șovină și xenofobă a naționaliștilor comuniști.

Implicarea lui în sprijinul poziției negaționiste a României comuniste este vizibilă mai ales în articolele pe care le publică în calitate de jurnalist, respectiv de istoric, articole în care pune accentul pe „tradiționala omenie a poporului român”¹, unul dintre principalii factori care ar fi dus la salvarea evreilor din România, în contrast cu „sălbăticia cu care s-au aplicat legile de la Nürnberg în Ungaria horthystă” (1982b, 313). Oliver Lustig promovează o teorie a excepționalității, excepționalitate care vizează, pe de o parte, Ungaria, înfățișată în postura de unică țară din Europa implicată benevol în vânarea propriilor cetățeni de identitate evreiască, pe de altă parte, România, despre care afirmă în articolul *Excepție? ...Da, a fost excepție!*, publicat în „România literară”:

„Oricât de adânc ne dor morții din Transnistria, victimele pogromului hitleristolegionar de la Iași, nu putem, n-avem dreptul să nu arătăm că, totuși, în România — deși la cârmă se afla un guvern de dictatură militaro-fascistă, deși țara era cotropită de naziști — crimele împotriva populației evreiești n-au luat nici pe departe proporțiile celor din alte țări înfeudate Reich-ului nazist.” (1985b, 8).

Păstrează acest tip de abordare constând în exploatarea ideologică a tragediei evreilor din Transilvania de Nord în scopul evidențierii așa-zisului caz excepțional al României și în două articole publicate în revistele de istorie: *Denaturări și falsificări care jignesc și profanează memoria victimelor terorii horthyste*, publicat în numărul 3 din 1987 al „Analelor de istorie” și *În România „soluția finală” hitleristă nu a putut fi aplicată*, publicat în numerele 6 și 7 din 1988 ale „Magazinului istoric”.

¹ După cum sesizează Randolph L. Braham, „umanitarismul” ca atitudine definitorie a României în relația cu evreii în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial este un element tipic de discurs, vehiculat cu insistență de naționaliștii români în special în a doua jumătate a anilor '80. Folosit în „campania de dezinfectare a dosarelor istorice” în opoziție cu atitudinea Ungariei, acest clișeu este promovat în presă printr-o serie de relatări „în mare parte nefondate”, precum cele ale dr. Moses Carmilly-Weinberger, fost rabin-șef al comunității neologe din Cluj, și cele ale pictorului Raoul Șorban (2002, 82). În legătură cu aceste relatări în care se insistă asupra implicării românilor în operațiuni ample de salvare a evreilor din Transilvania de Nord, operațiuni care ar fi constat în organizarea unor rețele de gazde și călăuze care i-ar fi ajutat pe evrei să treacă frontiera cu România, unde ar fi beneficiat de un tratament indulgent, a se vedea, spre exemplu, cele două dosare tematice publicate de Adrian Riza în Almanah „Luceafărul”: *România, pământ al speranței. Fascism și antifascism pe meleaguri transilvane. Rețeaua omeniei* (Riza 1986) și *Contribuția antifascistă a populației din România, 1940-1944. Rețelele omeniei* (Riza 1989).

Dintr-o perspectivă puternic ideologizată își redactează și Iosif Micu cele patru cărți care fac referire la politicile și practicile criminale naziste în Transilvania de Nord: *Am supraviețuit lagărului hitlerist. Memorii despre Buchenwald* – 1970; *41 de zile în ghearele DEF-ului* – 1974, *EROICA – via Buchenwald* – 1977; *Lagărul morții, dar și al demnității* – 1987. În aceste scrieri ce se vor cu caracter memorialistic și documentar, în care abordează subiecte precum activitatea ilegală a comuniștilor din zona Sălajului și tratamentul deportaților în lagărul de la Buchenwald, Iosif Micu încearcă să prezinte lupta comuniștilor persecutați de naziști și închiși în lagăre într-o aură exagerat eroică, focalizare care lasă în umbră genocidul evreilor.

Nu toate mărturiile despre Holocaustul din Transilvania de Nord urmăresc scopuri ideologico-politice. Unele dintre acestea sunt totuși publicate, deoarece nu fac referire la aspecte care ar contrazice discursul oficial, putându-li-se atribui o valență ideologică în momentul recenzării. În această categorie intră mărturiile a trei autoare care își redactează textele memorialistice în limba maghiară, Simon Magda, Olga Lengyel și Ágnes Rózsa, precum și cea a lui Elie Wiesel.

Prima ediție a memoriilor Magdei Simon este publicată în 1967 în limba maghiară¹, la Editura pentru Literatură. În 1969, la aceeași editură, apare ediția în limba română, *Pe marea bandă rulantă. Reportaj despre moarte*. În intenția de a documenta modul de funcționare a mașinăriei de exterminare naziste, Simon Magda descrie și explică toate etapele acestui proces, insistând asupra principiilor de organizare a lagărelor create în scopul lichidării evreilor europeni. Referindu-se la planul deportării evreilor din Transilvania de Nord, face precizarea că la ducerea la îndeplinire a acestuia au contribuit atât autoritățile statului horthist, cât și populația locală, precizare care va fi folosită în scop propagandistic de vocile naționaliste din presa vremii. În revista „Familia”, spre exemplu, publicarea volumului Magdei Simon e justificată prin necesitatea de a documenta prin mărturii autentice „barbariile fascismului german” (Robotoș 1968, 2). Cartea e apreciată nu numai pentru talentul literar al autoarei, ci și pentru potențialul ei ideologic, fiind considerată „un strigăt de protest împotriva neofascismului german” (Robotoș 1968, 2).

Memoriile Olgăi Lengyel au fost publicate pentru prima dată în limba română în 1986 la Editura Dacia din Cluj-Napoca, într-un volum tradus din limba spaniolă, purtând titlul *Cuptoarele lui Hitler*. Prima ediție a memoriilor ei traduse din limba maghiară apăruse la Paris în 1946, cu titlul *Souvenirs de l'au-delà*, fiind urmată de publicarea în 1947 a celei în limba engleză, cu titlul *Five chimneys: the story of Auschwitz*.

Deși în 1986 Olga Lengyel era stabilită la New York (Hurezean 2016), cartea ei de memorii primește permisiunea de a fi publicată în România. Motivele sunt elocvent expuse într-o cronică a volumului, semnată de Virgil Lazăr în *Tribuna*. Importanța volumului, susține autorul articolului, constă nu numai în contribuția personală la documentarea Holocaustului nazist, ci, mai ales în „concluziile generale de factură politică” (1987, 2). Din acest punct de vedere, meritul cărții ar consta, în opinia lui Virgil Lazăr, în sublinierea implicării active a Ungariei pronaziste în deportarea

¹ *A nagy futószalagon – Riport a halálról*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.

evreilor aflați în interiorul granițelor sale și în menționarea sprijinului oferit de populație în acest sens (1987, 2). Făcând referire la soarta evreilor din Cluj, orașul de origine al autoarei, cartea de memorii a Olgăi Lengyel este folosită în sprijinul legitimării discursului naționalist comunist referitor la Holocaust, un discurs în care subiectul cedării forțate a Transilvaniei de Nord către Ungaria horthistă apare în mod recurent.

În același scop este acceptată în 1989 publicarea la Editura Univers a volumului *Noaptea. Porțile pădurii*¹ în care sunt incluse memoriile lui Elie Wiesel, devenite scrieri de referință în discuțiile despre literatura Holocaustului la data apariției în limba română. Notorietatea autorului putea fi, așadar, folosită pentru a întări poziția acuzatoare a României la adresa Ungariei horthiste. Mai mult, așa cum se sugerează în prefața semnată de Ion Brad, putea fi exploatat ideologic motivul „umanitarismului” românesc, dat fiind că Gregor, personajul principal al romanului *Porțile pădurii*, este adăpostit în satul natal al doicii sale, româncea Maria, atunci când este hăituit de jandarmii horthiști, deși povestea lui de supraviețuire nu susține această idee, dimpotrivă.

Tot în intenția de a sublinia ideea că, în România, nu se poate vorbi de Holocaust decât în cazul Transilvaniei de Nord, este republicat în trei ediții² volumul de memorii al doctorului Nyiszli Miklós, publicat inițial la Oradea, în 1946, cu titlul *Dr. Mengele boncolórvosa voltam az auschwitz krematóriumban* (*Am fost medicul autopsier al doctorului Mengele în crematoriul de la Auschwitz*).

Dacă nu subminează narațiunea oficială, referirile la Holocaustul din Transilvania de Nord sau la atrocitățile comise împotriva evreilor exclusiv din vina germanilor sunt permise, chiar încurajate, și în scrieri precum romanul *Apa* (1973) al lui Alexandru Ivasiuc, în care manipularea ideologică nu vizează neapărat Holocaustul, în romanul SF *Grădina zeilor* de Camil Baciuc (1968) în care nu există, cel puțin aparent, această intenție. Se urmărește astfel să se consolideze în conștiința publică ideea de „Holocaust nazist”, strategie prin care se deplasează atenția asupra Holocaustului din alte țări. În acest context sunt publicate, spre exemplu, *Trădarea lunii* (1968) de Alexandru Jar, un roman despre Holocaustul din Lituania, volumul de povestiri

¹ Memoriile lui Elie Wiesel referitoare la experiența deportării împreună cu tatăl său în lagărele naziste au fost redactate în idiş. O versiune a acestui manuscris, redusă semnificativ de la 862 de pagini la 253, este publicată în idiş la Buenos Aires în 1956, cu titlul *...Un di Velt Hot Geshvign* [*Și toată lumea a tăcut...*] (Wiesel 1956). În 1958, este publicată la Paris ediția în limba franceză, *La Nuit*, cu o prefață de François Mauriac, un volum însumând 178 de pagini (Wiesel 1958). Ediția în limba engleză, o traducere de 116 pagini din limba franceză, a fost publicată în 1960 la New York, cu titlul *Night*. Romanul *Porțile pădurii* este redactat în limba franceză și publicat în 1964 la Paris (Wiesel 1964).

² Prima reeditare apare la Editura pentru Literatură, în limba maghiară, cu titlul *Orvos voltam Auschwitzban* (Nyiszli 1964), următoarele două sunt publicate în limba română, una la Editura pentru Literatură (Nyiszli, 1965), cealaltă la Editura Eminescu (Nyiszli 1971).

Obsesia (1960) de Ioan Grigorescu și romanul *Badenheim 1939*¹ (1988) de Aharon Appelfeld.

Nu toate volumele despre Holocaustul în Transilvania de Nord publicate într-o limbă străină sunt traduse în limba română. Un astfel de caz îl constituie, spre exemplu, jurnalului autoarei Ágnes Rózsa, *Jövölesők. Nürnbergi lágernapló 1944-45*, publicat în limba maghiară² în 1971, la Editura Kriterion. Redactat de Ágnes Rózsa sub forma unor scrisori către soțul ei, înregimentat în detașamentele de muncă obligatorie, acest jurnal, o scriere cu un pronunțat caracter personal, nu este reeditat în comunism în limba română, având posibilități limitate de a fi folosite pentru propaganda în masă. Un alt exemplu îl reprezintă jurnalul Anei Novac, născută Zimra Harsányi, un volum interzis în România³, deoarece autoarea nu numai că ia în derâdere tiparele discursive comuniste referitoare la Holocaust, ci, mai mult, le contrazice prin relatări care subminează mitul eroului comunist.

Trecute sub tăcere sunt și volumele publicate în afara țării care depun mărturie despre Holocaustul din România. Unul dintre acestea este cartea de memorii a Soniei Palty, publicată la Tel Aviv în 1980 și 1989, cu titlul sugestiv *Evrei, treceți Nistrul!*, în care autoarea arată clar că deportările în Transnistria și genocidul evreilor au avut loc din ordinul lui Antonescu. Nu se vorbește în România nici despre volumul autobiografic *Pogrom* al lui Eugen Luca, publicat în 1989, tot în Israel, volum în care autoritățile române sunt indicate ca fiind, în mare măsură, responsabile pentru Pogromul de la Iași.

Concluzie

În comunism, ideile centrale ale discursului oficial cu privire la Holocaustul din România rămân în linii mari unitare, neieșind din cadrul negaționismului selectiv și deflectiv. Prin urmare, în discursul public, Holocaustul din România este trecut sub tăcere sau negat, în timp ce subiectul Holocaustului din Transilvania de Nord este abordat de pe poziții naționaliste, de orientare antimaghiară. În spațiul public, au apărut totuși câteva informații referitoare la evenimente din cronologia Holocaustului, însă aceste informații, în acești ani de criză a adevărului și a libertății de exprimare, au exclus ideea de genocid și au fost falsificate în scop propagandistic, în funcție de diversele variante ale doctrinei oficiale. Dacă în anii '50, cei câțiva autori care scriu despre evenimente din cronologia Holocaustului urmăresc îndeaproape dezideratele ideologice impuse de Moscova, în anii '60, evreii sunt menționați ca victime ale

¹ Având ca subiect deportarea evreilor dintr-un oraș turistic din Austria, acest volum este publicat în limba română fără prefăță și fără precizarea că autorul, originar din Bucovina, este un supraviețuitor al deportărilor în Transnistria.

² În 1978, e reeditat la Editura Magvető din Budapesta (Rózsa 1978). În limba română, jurnalul lui Ágnes Rózsa este publicat abia în 2014, cu titlul *Jurnal de lagăr de la Nürnberg: 1944-1945* (Rózsa 2014).

³ Persecutată de comuniști și urmărită de securitate, Ana Novac emigrează în 1965 în Ungaria. Aici își publică, sub numele de la naștere, jurnalul redactat clandestin în lagărele naziste: *A téboly hétköznapijai* (Harsányi 1966). Jurnalul ei este reeditat în mai multe limbi, în română apărând doar după 1989, în două ediții: *Cele mai frumoase zile ale tinereții mele* (Novac 2004) și *Frumoasele zile ale tinereții mele* (Novac 2021).

fascismului, în timp ce în anii '80, anii naționalismului comunist xenofob și șovin, unii autori urmează fără abateri linia oficială, alții nu pun probleme ideologice, alții, cum e cazul lui Norman Manea, încearcă, nu fără consecințe, să conteste poziția oficială.

În ceea ce privește tipurile de texte apărute în spațiul publicistic în acești ani, se poate observa proliferarea literaturii de ficțiune, o opțiune care le permite unora dintre autori să se folosească de relația acestor texte cu adevărul istoric pentru a-l denatura în scopuri propagandistice. Textele cu caracter memorialistic sau documentar suferă, la rândul lor, în cele mai multe dintre cazuri, manipulări ideologice, fie din intenția autorilor fie din cea a recenzenților. Literatura despre Holocaust, devine, așadar, un instrument de mistificare, menit să susțină poziția vehement negaționistă a României referitoare la acest subiect, o strategie prin care memoria Holocaustului este ocultată sau alterată.

Referințe bibliografice

- ** 1950. *Cerem interzicerea armei atomice*, in „Luptătorul”, anul V, seria II, nr. 662, p. 2.
- ** 1951. *Sfârșitul pribegiei*, in „Scânteia”, anul XX, nr. 2074, p. 2.
- ** 1954. *10 ani de la masacrul de la Ribnița*, in „Scânteia”, anul XXIII, nr. 2922, p. 2.
- ** 1954. *10 ani de la asasinarea lui Lazăr Grumberg și Bernath Andrei*, in „România liberă”, anul XII, nr. 2940, p. 3.
- ** 1982. *Nedezmințita omenie românească rostindu-se în vremuri de restriște*, in „Almanah Flacăra”, p. 306-316.
- ** 2004. *Raport final al Comisiei Internaționale pentru studierea Holocaustului din România*, Președintele comisiei: Elie Wiesel. Editori: Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihai E. Ionescu. Iași: Editura Polirom.
- ** 2024. *Ribnița însângărată. Mărturii din acele zile. Cu o corespondență între supraviețuitori*. Prefață de Radu Ioanid. Introducere de Paul A. Shapiro. Argument de Ofelia Thirer. Postfață de Mihaela Gligor. Oradea: Ratio et Revelatio.
- Aderca, F. 1971. *Muzică de balet*. Scurt istoric al piesei de Marcel Aderca, in „Viața Românească”, anul XXIV, nr. 3, p. 7-54.
- Aderca, F. 1974. *Teatru*. Ediție îngrijită și prefațată de Marcel Aderca. București: Editura Cartea Românească.
- Adorno, Theodor W. 1973. *Negative Dialectics*. New York: Continuum.
- Adorno, Theodor W. 1983. *Cultural Criticism an Society*, in Theodor W. Adorno, *Prisms*. Translated from the German by Samuel and Shierry Weber. Cambridge: Massachusetts MIT Press, p. 17-34.
- Ancel, Jean (ed.). 1986. *Documents concerning the fate of Romanian Jewry during the Holocaust*, 12. Vols. New York: The Beate Klarsfeld Foundation.
- Appelfeld, Aharon. 1988. *Badenheim 1939*. În românește de Antoaneta Ralian, București: Editura Univers.
- Baciu, Camil. 1968. *Grădina zeilor*. București: Editura Tineretului.
- Badea, Marin. 1981. *Un episod tragic din perioada dictaturii militaro-fasciste*, in „Era socialistă”, anul LXI, nr. 12, p. 38-39.
- Banuș, Maria. 1949. *Poezii*. București: Editura pentru Literatură și Artă a Societății Scriitorilor din R.P.R.
- Banuș, Maria. 1978. *Sub camuflaj. Jurnal 1943-1944*. București: Editura Cartea Românească.
- Bercu, Iosif. 1950. *Sionismul – dușman al oricărui evreu cinstit*, in „Scânteia”, anul XIX, seria III, nr. 1752, p. 2.
- Bercu, Iosif. 1954. *În lumina faptelor*, in „România liberă”, anul XII, nr. 3027, p. 3.
- Beuran, Grigore. 1959a. *Între două linii* (I), in „Tribuna”, anul III, nr 27 (126), p. 4-5.
- Beuran, Grigore. 1959b. *Între două linii* (II), in „Tribuna”, anul III, nr 28 (127), p. 4-5.
- Beuran, Grigore. 1959c. *Între două linii* (III), in „Tribuna”, anul III, nr 29 (128), p. 4-5.
- Beuran, Grigore. 1962. *Ochi adânci*. București: Editura pentru Literatură.
- Boia, Lucian. 1997. *Istorie și mit în conștiința românească*. București: Humanitas.

- Braham, Randolph L. 2002. *Naționalismul român și viziunea disculpabilizantă a istoriei. Folosirea Holocaustului în scopuri politice*, in Randolph L. Braham (ed.). *Exterminarea evreilor români și ucraineni în perioada antonesciană*. Traducere de Lucia Vitcowsky. București: Hasefer, p. 73-88.
- Butnaru, I.C. 1985. *Holocaustul uitat: Considerațiuni istorice, politice și sociale cu privire la antisemitismul românesc*. s.l.: s.n.
- Călin, Vera. 1954. *G. Călinescu: «Bietul Ioanide»*, in „România liberă”, anul XII, nr. 2910, p. 2-3.
- Călinescu, G. 1960. *Scrinul negru*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Ceșescu, Nicolae. 1975. *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 11. București: Editura Politică, p. 567-576.
- Creangă, Ovidiu. 2018a. *Bogdanovca*, in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, Volume III: *Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany*. Edited by Geoffrey P. Megargee and Joseph R. White. Published in association with the United States Holocaust Memorial Museum. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, p. 611-612.
- Creangă, Ovidiu. 2018b. *Râbnița*, in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, Volume III: *Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany*. Edited by Geoffrey P. Megargee and Joseph R. White. Published in association with the United States Holocaust Memorial Museum. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, p. 747-748.
- Crețu, Bogdan. 2015. *Sub lupa Securității. Asaltul cetății. Dosarul de Securitate al lui G. Călinescu - I. Opișan*, in „Observator cultural” [online], nr. 761, <https://www.observatorcultural.ro/articol/sub-lupa-securitatii/>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Cosma, Mihail. 1949. *Maria Banuș: «Bucurie»*, in „România liberă”, anul VII, nr. 1393, p. 2.
- Dallin, Alexander. 1957. *Odessa, 1941-1944: a case study of soviet territory under foreign rule*. Santa Monica: Rand Corporation.
- Eskenasy, Victor. 1994. *The Holocaust and Romanian Historiography: Communist and Neo-Communist Revisionism*, in Randolph L. Braham (ed.). *The Tragedy of Romanian Jewry*. New York: Columbia University Press, p. 173-236.
- Fătu, M., Spălățelu, Ion. 1971. *Apogeul unei politici antinaționale și antidemocratice respinsă cu fermitate de întregul popor român. 30 de ani de la rebeliunea legionară*, in „Scnteia”, anul XL, nr. 8675, p. 2.
- Fisher, Julius S. 1969. *Transnistria: The forgotten cemetery*. South Brunswick [N.J.]: T. Yoseloff.
- Florian, Alexandru. 2011. *The Perception of the Holocaust in Historiography and in the Romanian Media*, in Valentina Glajar and Jeanine Teodorescu (eds.). *Local History, Transnational Memory in the Romanian Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, p. 19-45.
- Gall, Matei. 1944a. *Râbnița cimitirul luptătorilor pentru libertatea României. Supraviețuitorii cer dreptate!*, in „România liberă”, anul II, nr. 21, p. 3.
- Gall, Matei. 1944b. *Asta n'o vom uita! Cine și cum a murit la Râbnița*, in „România liberă”, anul II, nr. 23, p. 3.
- Gall, Matei. 1956. *Masacrul*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Gall, Matei. 1997. *Eclipsa*. București: Editura Du Style.
- Gheorghiu-Dej, Gh. 1959. *15 ani de la masacrarea luptătorilor antifasciști în închisoarea de la Râbnița. Scrisoarea tovarășului Gh. Gheorghiu-Dej trimisă din lagărul de la Tg. Jiu*, in „Scnteia”, anul XXVIII, nr. 4474, p. 3.
- Grigorescu, Ioan. 1957. *Cinema Madagascar*. București: Editura Tineretului.
- Grigorescu, Ioan. 1960. *Obsesia*. București: Editura Tineretului.
- Grigurcu Gheorghe, Manea Norman. 1981. *Scriitorul – acea dreaptă conștiință în care semenii săi să poată crede*, „Familia”, nr. 12, p. 6-7.
- Gușu, Cosmina. 2015. *Matei Gall: Interviu* [online], <https://www.inshr-ew.ro/matei-gall-interviu/>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Harsányi, Zimra. 1966. *A téboly hétköznapijai: egy diáklány naplójából*. Budapest: Kozmosz Könyvek.
- Hilberg, Raul. 1961. *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books.
- Hurezean, Ruxandra. 2016. *Tabloul lumii pictat de Olga Lengyel* [online], in „Sinteza”, <https://www.revistasinteza.ro/taboul-lumii-pictat-de-olga-lengyel>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Ioanid, Radu (ed.). 2015. *Securitatea și vânzarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel*. Prefață de Paul Shapiro. Iași: Editura Polirom.

- Ionescu, Arleen, Tucan, Dumitru. 2025a. *Representations of the Romanian Holocaust in testimonial literature and films: from trivialization, denial to working through the past (I)*, in „Swedish Journal of Romanian Studies”, Vol. 8. No. 1, p. 180-210, disponibil la <https://journals.lub.lu.se/sjrs/article/view/27311/24118>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Ionescu, Arleen, Tucan, Dumitru. 2025b. *Representations of the Romanian Holocaust in testimonial literature and films: from trivialization, denial to working through the past (II)*, in „Swedish Journal of Romanian Studies”, Vol. 8. No. 2, p. 119-145, disponibil la <https://journals.lub.lu.se/sjrs/article/view/27312>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Ionescu, Ștefan, Mihailescu, Dana. 2023. *Politics of Holocaust Memory in Communist and Post-Communist Romania: On Survivor Matei Gall's Multiple Life Stories*, in „Yad Vashem studies”, Volume 51, p. 119-145.
- Iosifescu, Silviu. 1953. *G. Călinescu: «Bietul Ioanide»*, in „Contemporanul”, nr. 52 (337), p. 2-3.
- Ivanovici, D., Guțan, Al. 1974. *Evadarea*. București: Editura Eminescu.
- Ivasiuc, Alexandru. 1973. *Apa*. București: Editura Eminescu.
- Ivașcu, George. 1960. *G. Călinescu: «Scrinul negru»*, in „Contemporanul”, anul XIV, nr. 27 (716), p. 3.
- Jar, Alexandru. 1968. *Trădarea lunii*. București: Editura pentru Literatură.
- Karețki, A., Covaci, M. 1978. *Zile însângerate la Iași. 28-30 iunie 1941*. Prefață de Nicolae Minei. București: Editura Politică.
- Kirmayer, Paul. 1954. *Nu pot uita!*, in „Scînteia tineretului”, anul X, seria II, nr. 1744, p. 4.
- Lazăr, Virgil. 1987. *O zguduitoare carte-document*, in „Tribuna”, anul XXXI, nr. 13 (1570), p. 2.
- Lăncrăjan, Ion. 1967. *În genunchi*, in „Scînteia”, anul XXXVII, nr. 7527, p. 5.
- Lengyel, Olga. 1946. *Souvenirs de l'au-delà*. Traduction hongroise adaptée par Ladislav Gara. Paris: Editions du Bateau Ivre.
- Lengyel, Olga. 1947. *Five chimneys: the story of Auschwitz*. Translated by Clifford Coch. Chicago: Ziff-Davis Publishing Company.
- Lengyel, Olga. 1986. *Cuptoarele lui Hitler*. Traducere din spaniolă de Mariana Popilean. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Litani, Dora. 1967. *The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Romanian Documents*, in „Yad Vashem Studies”, Vol. VI, p. 148-149.
- Litani, Dora. 1981. *Transnistria*. Tel Aviv.
- Luca, Eugen. 1989. *Pogrom: Iași, duminică, 29 iunie 1941*. Tel-Aviv.
- Lustig, Oliver. 1957. *Însemnări din preajma crematoriului*. București: Editura Militară a Ministerului Forțelor Armate ale R.P.R.
- Lustig, Oliver. 1958. *Însemnări din preajma crematoriului*. Partea a II-a. București: Editura Militară a Ministerului Forțelor Armate ale R.P.R.
- Lustig, Oliver. 1960. *Din umbra crematoriului*. București: Editura de stat pentru Literatură și Artă.
- Lustig, Oliver. 1977. *Atunci, acolo...la Auschwitz*. București: Cartea Românească.
- Lustig, Oliver. 1980. *Destin blestemat*. București: Cartea Românească.
- Lustig, Oliver. 1982a. *Dicționar de lagăr*. București: Cartea Românească.
- Lustig, Oliver. 1982b. *Datoria sacră a celui care a fost martor ocular al crimelor naziste*, in „Almanah Flacăra”, p. 311-315.
- Lustig, Oliver. 1985a. *Scrisori de dragoste spânzurate*. București: Cartea Românească.
- Lustig, Oliver. 1985b. *Excepție? ...Da, a fost excepție!*, in „România literară”, anul XVIII, nr. 45, p. 8.
- Lustig, Oliver. 1986. *Martorii n-au dreptul să tacă*. București: Editura Militară.
- Lustig, Oliver. 1987a. *Jurnal însângerat*. București: Editura Militară.
- Lustig, Oliver. 1987b. *Denaturări și falsificări care jignesc și profanează memoria victimelor terorii horthyste*, in „Anale de Istorie”, nr. 3, p. 77-88.
- Lustig, Oliver. 1988a. *În România «soluția finală» hitleristă nu a putut fi aplicată (I)*, in „Magazin istoric”, anul XXII, nr. 6 (255), p. 25-28, 32.
- Lustig, Oliver. 1988b. *În România «soluția finală» hitleristă nu a putut fi aplicată (II)*, in „Magazin istoric”, anul XXII, nr. 7 (256), p. 24-27, 47.
- Manea, Norman. 1981. *Octombrie, ora opt*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

- Manolescu, Nicolae. 2008. *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*. Pitești: Editura Paralela 45.
- Mihai, Florin. 2012. *Cerberul Ceașescu contra lui Zaharia Stancu, «agentul Siguranței»* [online], in „Historia”, disponibil la <https://historia.ro/sectiune/general/cerberul-ceausescu-contra-lui-zaharia-stancu-579290.html>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Micu, Iosif. 1970. *Am supraviețuit lagărului hitlerist. Memorii despre Buchenwald*. București: Editura Politică.
- Micu, Iosif. 1974. *41 de zile în ghearele DEF-ului*. București: Editura Eminescu.
- Micu, Iosif. 1977. *EROICA – via Buchenwald*, București: Editura Albatros.
- Micu, Iosif. 1987. *Lagărul morții, dar și al demnității*. București: Editura Politică.
- Nastasă, Lucian. 2003. *Studiu introductiv*, in Lucian Nastasă (ed.). *Minorități etnoculturale. Mărturii documentare. Evreii din România (1945-1965)*. Cluj-Napoca: Fundația CRDE, p. 13-44.
- Novac, Ana. 2004. *Cele mai frumoase zile ale tinereții mele*. În românește de Anca-Domnica Ilea. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Novac, Ana. 2021. *Frumoasele zile ale tinereții mele. Jurnal de la Auschwitz*. În românește de Anca-Domnica Ilea. Bacău: Cosmopoli.
- Novicov, Mihai. 1960. *În Valea Sadului*, in „Viața Românească”, anul XIII, nr. 12, p. 5-21.
- Nyiszli, Miklós. 1946. *Dr Mengele boncolórovosa voltam az Auschwitz-i (sic!) krematóriumban*. Nagyvárad.
- Nyiszli, Miklós. 1964. *Orvos voltam Auschwitzban*. București: Editura pentru Literatură.
- Nyiszli, Miklós. 1965. *Am fost medic la Auschwitz*. București: Editura pentru Literatură.
- Nyiszli Miklós. 1971. *Am fost medic la Auschwitz*. București: Editura Eminescu.
- Palty, Sonia. 1980. *Evrei, treceți Nistrul! Însemnări din deportare*. Prefață de M. Rudich. Tel Aviv.
- Palty, Sonia. 1989. *Evrei, treceți Nistrul! Însemnări din deportare*. Ediția a II-a, revăzută și completată. Tel Aviv: Editura Papyrus.
- Palty, Sonia. 1992. *Evrei, treceți Nistrul! Însemnări din deportare*. Ediția a II-a revăzută și completată. București: Cartea Românească.
- Panaiteanu, Horia. 1959. *Arderi*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Panaiteanu, Horia. 1969. *Unde ești, Eli?*. București: Editura pentru Literatură.
- Pantazi, Gh. 1959. *Semnificația unui acoperiș*, in „Munca”, anul XV, nr. 3614, p. 1-2.
- Porumbacu, Veronica. 1968. *Porțile*. București: Editura pentru Literatură.
- Porumbacu, Veronica. 1976. *Voce și val*. București, Editura Cartea Românească.
- Preda, Marin. 1975. *Delirul*. București: Editura Cartea Românească.
- Purcaru, Ilie, Andrișoiu, Alexandru. 1982. *Avem o poezie cu care putem ieși în lume*, in „Flacăra”, nr. 21, p. 21-23.
- Rauș, Nicolae. 1975. *Ivanovici, Dumitru și Gușan, Alexandru*, EVADAREA, in „Anale de Istorie”, anul XXI, nr. 1, p. 181.
- Râpeanu, Valeriu. 1969. *Două romane de Zaharia Stancu: «Șatra» și «Ce mult te-am iubit»*, in „Scînteia”, anul XXXVIII, nr. 7942, p. 4.
- Riza, Adrian. 1986. *România, pământ al speranței. Fascism și antifascism pe meleaguri transilvane. Rețeaua omeniei*, in Almanah „Luceafărul”, București, p. 63-91.
- Riza, Adrian. 1989. *Contribuția antifascistă a populației din România, 1940-1944. Rețelele omeniei*, in Almanah „Luceafărul”, București, p. 139-162.
- Robotoș, Imre. 1968. *Magda Simon. «Pe marea bandă rulantă»*, in „Familia”, anul 4 (104), nr. 1 (29), p. 2.
- Roller, Mihail (ed.). 1947. *Istoria României: manual unic pentru clasa a VIII-a secundară*. București: Editura de Stat.
- Roller, Mihail (ed.). 1952. *Istoria R.P.R.: manual pentru învățământul mediu*. București: Editura de Stat Didactică și Pedagogică.
- Roman, Toma Jr, Gall, Matei. 2009. *Am stat o noapte printre cadavre* [online], in „Jurnalul Național”, <https://jurnalul.ro/special-jurnalul/am-stat-o-noapte-sub-cadavre-509003.html>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Rózsa, Ágnes. 1971. *Jövők. Nürnbergi lágernapló 1944-45*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

- Rózsa, Ágnes. 1978. *Jövölesők. Nürnbergi lágernapló 1944-45*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Rózsa, Ágnes. 2014. *Jurnal de lagăr de la Nürnberg: 1944-1945*. Traducere din limba maghiară și cuvânt înainte de Veronica Bârlădeanu. București: Hasefer.
- Sadoveanu, Mihail. 1961. *Cântecul Mioarei (roman) (II)*, in „Viața Românească”, anul XIV, nr. 12, p. 5-57.
- Sadoveanu, Mihail. 1971. *Cântecul Mioarei*. București: Editura Cartea Românească.
- Schapira, M. 1952. *Împotriva tratatelor dintre guvernul sionist Ben Gurion și guvernul neo-nazist Adenauer*, in „Clopotul”, anul VIII, nr. 499, p. 4.
- Shafir, Michael. 2002. *Între negare și trivializare prin comparație: Negarea Holocaustului în țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est*. Iași: Polirom.
- Shafir, Michael. 2018. *Antisemitismul și negaționismul post-1989: clasificări, exemplificări*, in Anca Filipovici, Atilla Gidó (eds.). *Trecutul prezent. Evreii din România: istorie, memorie, reprezentare*. Cluj-Napoca: Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, p. 198-222.
- Simion, A. 1982. *Situația evreilor din România în anii regimului antonescian*, in „Almanah Flacăra”, p. 306-311.
- Simon, Magda. 1967. *A nagy futószalagon – Riport a halálról*. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó.
- Simon, Magda. 1969. *Pe marea bandă rulantă. Reportaj despre moarte*. În românește de Virgil Petrescu și Mircea Postelnicu. București: Editura pentru Literatură.
- Sonntag, S. 1954. *Pentru pace și securitate colectivă în Europa*, in „Zori noi”, anul VIII, nr. 2200, p. 3.
- Stanciu, Măriuca. 2010. *Porumbacu, Veronica* [online], in *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Porumbacu_Veronica, ultima accesare la 11.11.2025.
- Stancu, Zaharia. 1968. *Șatra*. București: Editura pentru Literatură.
- Șerbu, Ieronim. 1955. *Nunta în stepă*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Trahtman, H. 1954. *Când norii fascismului acopereau cerul patriei noastre*, in „Viața nouă”, anul XI, seria II, nr. 3136, p. 3.
- Tudor, Corneliu Vadim. 1982. *Valoarea prin discernământ*, in „Săptămîna”, nr. 604, p. 3, 7.
- Voicu, Ștefan. 1980. *Sabin Matora, un om între oameni*, in *Vremuri, oameni....* București: Editura Eminescu, p. 169-193.
- Volovici, Leon. 2010. *Schwefelberg, Arnold* [online], in *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Schwefelberg_Arnold, ultima accesare la 11.11.2025.
- Waldman, Felicia, Chioveanu, Mihai. 2013. *Public Perceptions of the Holocaust in Postcommunist Romania*, in *Bringing the dark past to light: the reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Edited and with an introduction by John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic. Lincoln & London: University of Nebraska Press, p. 451-486.
- Wiesel, Elie. 1956. *...Un di Velt Hot Geshvign*. Buenos Aires: Tsentral-Farband fun Poylishe Yidn in Argentine.
- Wiesel, Elie. 1958. *La Nuit*. Préface de François Mauriac. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Wiesel, Elie. 1960. *Night*. Foreword by François Mauriac. Translated from French by Stella Rodway. New York: Hill and Wang.
- Wiesel, Elie. 1964. *Les portes de la forêt*. Paris: Éditions du Seuil.
- Wiesel, Elie. 1989. *Noaptea. Porțile pădurii*. Traducere și note de Bianca Zamfirescu. Prefață de Ion Brad. București: Editura Univers.
- Wiesel, Elie. 1977. *The Holocaust as Literary Inspiration*, in Elie Wiesel, Lucy Dawidowicz, Dorothy Rabinowitz, and Robert McAfee Brown. *Dimensions of the Holocaust*. Evanston: Northwestern University Press, p. 5-19.
- Zincă, Haralamb. 1954. *Urmele*. București: Editura Tineretului a C.C. a U.T.M.